परिच्छेद एक

शोधको परिचय

१.१ विषयपरिचय

वि.सं. १९७५ असार २१ गते पाल्पा जिल्लाको तानसेन बजारमा जन्मिएका नेपाली साहित्यका वरिष्ठ आख्यानकार डायमनशमशेर राणाको योगदानले नेपाली साहित्य समृद्ध बनेको छ । साहित्यमा ऐतिहासिक विषय छानेका डायमन राजनीतिमा प्रजातान्त्रिक समाजवादका पक्षमा सङ्घर्ष गरेका स्पष्ट दृष्टिकोण दिने राजनीतिक योद्धा र साहित्यीक स्रष्टाका रूपमा चर्चित छन् । नेपाली साहित्यलाई अर्न्तराष्ट्रिय भाषाहरूमा अनुवादयोग्य रचनाहरू दिएका डायमन *वसन्ती* (२००६) उपन्यास लिएर ऐतिहासिक विषयवस्तु रोज्ने उपन्यासकार हुन् । त्यसपछि *सेतो बाघ* (२०३०), *प्रतिबद्ध* (२०३४), *सतप्रयास* (२०३८), *अनिता* (२०४३), *धनको धब्बा* (२०५१) र *गृहप्रवेश* (२०५९) गरी सातवटा उपन्यास प्रकाशित छन् ।

डायमनशमशेरको छैटौँ उपन्यासका रूपमा प्रस्तुत *धनको धब्बा* उपन्यासलाई मूलतः सामाजिक यथार्थवादी एवम् स्वच्छन्दतावादी विषयले निर्मित उपन्यासको रूपमा लिन सकिन्छ । यसमा पञ्चायती व्यवस्थामा हुने गरेको भ्रष्टाचारलाई देखाउने काम गरिएको छ । धन प्राप्तिका लागि जस्तोसुकै निकृष्ट काम गर्ने घनश्याम, दाताराम, रोहित र केही सरकारी कर्मचारीहरू र अन्ततोगत्वा ती सबै विनष्ट भएका मान्छेले आफूलाई द्रव्यपिसाच बनाउँदा भोग्नुपर्ने दुर्गतिका घटनाहरू प्रस्तुत गरेर धनप्रतिको अतिशय सम्मोह र त्यसको परिणाम देखाउन यो उपन्यास सफल भएको छ ।

विषयवस्तुअनुरूप औपन्यासिक शिल्पको संयोजन, वर्गीय असमानता, कारुणिकता, मानवतावाद, पात्रविन्यास आदि उपन्यासमा सफल रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । पात्रअनुरूपको भाषा प्रयोग, वर्गीय असमानताले उब्जाएका विकृति, विसङ्गतिहरू प्रस्तुत *धनको धब्बा* उपन्यास सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो । शोधपत्रमा यसै विषयलाई केन्द्र बनाएर *धनको धब्बा* उपन्यासको विविध कोणबाट अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

१.२ समस्याकथन

नेपाली साहित्यका विशिष्ट प्रतिभा डायमनशमशेर राणाको 'धनको धब्बा उपन्यासको विधातात्त्विक अध्ययन' लाई यस शोधकार्यमा मूलः समस्या बनाइएको छ । प्रस्तुत शोधकार्यसँग सम्बन्धित मुख्य-मुख्य समस्याहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

(१) उपन्यासका तत्त्व र विश्लेषणका आधार के-कस्ता रहेका छन् ?

(२) औपन्यासिक तत्त्वका आधारमा *धनको धब्बा* उपन्यासको महत्त्व के-कस्तो छ ?

१.३ शोधकार्यका उद्देश्यहरू

प्रस्तुत शोधकार्य समस्याकथनमा उठेका समस्याहरूको समाधानार्थ *धनको धब्बा* उपन्यासको ठोस, विस्तृत एवम् व्यवस्थित रूपमा अध्ययन गर्नका लागि निम्नानुसार उद्देश्यहरूमा केन्द्रित रहेको छ :

(१) उपन्यासका तत्त्व र विश्लेषणका आधार प्रस्तुत गर्नु,

(२) औपन्यासिक तत्त्वका आधारमा *धनको धब्बा* उपन्यासको अध्ययन विश्लेषण गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाली साहित्यका वरिष्ठ उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाका विषयमा हालसम्ममा विभिन्न विद्वान्हरूले कलम चलाइसकेका छन् । उनका विषयमा अनेकौं समालोचनात्मक कृतिहरू पनि प्रकाशन भइसकेका छन् । उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वसँग जोडिएका वा उनको उपन्यासकारितासँग सम्बन्धित विविध विषयमा व्यक्तिहरूले गरेका चर्चा परिचर्चाहरूलाई प्रस्तुत गर्ने हो भने यहाँ लामो सूची तयार हुन्छ तापनि प्रस्तुत *धनको धब्बा* उनको औपन्यासिक यात्राको पछिल्लो चरणको कृति भएका कारण यसैमा केन्द्रित भएर गरिएका टिप्पणीहरू भने कमै पाइन्छन् । यहाँ विभिन्न व्यक्तिहरूले उपन्यासकार डायमनशमशेर राणा र उनको *धनको धब्बा* उपन्यास सम्बन्धी भएका केही पूर्वकार्यको विवरण कालक्रमिक रूपमा तल प्रस्तुत गरिएको छ :

ज्ञानेन्द्र विवशले *धनको धब्बा* उपन्यासमा 'उपलब्धि उपहारको अर्को भेट' (२०५१) नामक भूमिकामा उपन्यासकार डायमनशमशेर राणालाई उपन्यास लेखनका शिखर पुरुष, थोरै कृतिबाट गहन अभिव्यक्ति भित्राउँदै सिङ्गो नेपाली परिवेश प्रतिबिम्वित गर्नमा अग्रज हस्तीको रूपमा चर्चा गर्दै पाँच दशक अघिदेखि नै उपन्यासका बेजोड शिल्पी, लामो मौनतापश्चात र राणावंश कथानकबाट अलग्गै प्रस्तुति भएको उपन्यास भनेका छन् ।

कृष्ण भण्डारीले 'निरङ्कुश कालखण्डका टेलिशृङ्खला' (२०५१) शीर्षकअन्तर्गत उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाको *धनको धब्बा* उपन्यासको पुस्तक परिचय दिने क्रममा डायमनशमशेरलाई सफल ऐतिहासिक उपन्यासकारको रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

विष्णु घिमिरेले *देशान्तर साप्ताहिक* (२०५२) मा 'धनको धब्बामा डायमनशमशेर' शीर्षकको लेखमा उत्कृष्ट उपन्यास लेखनको शिखरमा पुगिसक्नु भएका उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाको यस *धनको धब्बा* उपन्यास सन्देशमूलक मात्रै नभएर ऐतिहासिक नै बन्न पुगेको छ । यो उनको सफलताको पक्ष हो भनेका छन् । उनले सामान्य त्रुटिहरू उपन्यास गतिशीलतामा आएको रोकावट आदि पक्षहरूले उपन्यासको सामान्य गल्तीजस्तो देखिए पनि समाजमा ल्याउन सक्ने जागरणका अगाडि यो केही होइन भनेजस्तो लाग्छ । साथै उपन्यासमा आएको कलात्मक शैलिबद्ध घटनाक्रम र भाषाको उचित प्रयोगले उपन्यासलाई माथिल्लो स्तरसम्म पुयाएको छ भन्दै डायमनशमशेर राणालाई उत्कृष्ट ऐतिहासिक उपन्यासका सर्जकका रूपमा चिनाउँदै *धनको धब्बा* उपन्यासलाई सन्देशमूलक ऐतिहासिक उपन्यासको रूपमा चर्चा गरेका छन् ।

राजेन्द्र सुवेदीले *नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति* (२०५३) को परिशिष्ट खण्डमा ऐतिहाँसिक उपन्यासहरूको चर्चा गर्ने क्रममा राणा र उनका उपन्यासहरूको पनि परिचय दिएका छन् ।

भोलानाथ रेग्मीले 'डायमनशमशेर राणाका ऐतिहासिक उपन्यास' (२०५४) शीर्षकको शोधपत्रमा यिनले राणाको जीवनी तथा *बसन्ती, सेतोबाघ, सतप्रयास,अनिता, धनको धब्बा* र *प्रतिबद्ध* उपन्यासको अध्ययन र विश्लेषण गर्ने क्रममा *धनको धब्बा* उपन्यासलाई कथानकको सङ्गठनमा देखापरेको कमी, अतिरञ्जनात्मक र अस्वाभाविक घटनाहरूको

प्रस्तुति, भाषिक तथा शिल्पगत कमजोरी तथा अश्लीलताको प्रयोग र आत्मप्रशंसाका कारण गुणात्मकभन्दा सङ्ख्यात्मक वृद्धि गर्ने एउटा माध्यम बन्न पुगेको उपन्यास भनेका छन् ।

शारदाकुमारी अधिकारीले 'वसन्ती उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन' (२०६३) शीर्षकको शोधपत्रमा उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाका औपन्यासिक प्रवृत्तिहरू केलाउने क्रममा *प्रतिबद्ध, अनिता* र *धनको धब्बा* ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा रचिएका सामाजिक, राजनीतिक उपन्यासहरू भनेकी छिन् र *धनको धब्बा* उपन्यासलाई सुःखान्त उपन्यास भनेकी छिन् ।

तुलसी भट्टराईले 'डायमनशमशेर : सानो शब्दचित्र' (२०६५) शीर्षकअन्तर्गत *धनको धब्बा* उपन्यासलाई राणाका अन्य उपन्यासभन्दा फरक रहेको र यसमा धन कमाउन गरिने पापको समाप्ति हुनुपर्छ नत्र त्यसले आँफैलाई खान्छ भन्ने सन्देश बोकेको उपन्यास भनेका छन् ।

रामप्रसाद ज्ञवालीले 'धनको धब्बामा प्रस्तुत त्रिकोणात्मक यथार्थ' (२०६५) शीर्षकअन्तर्गत *धनको धब्बा* उपन्यासलाई कलामूल्यका दृष्टिलेभन्दा यथार्थको बोध र उद्घाटनका दृष्टिले नै सार्थक रहेको उपन्यास तथा मूलतः यथार्थपरक उपन्यास हो भनेका छन् ।

कुमारप्रसाद कोइरालाले 'डायमनशमशेरको औपन्यासिक सफलता' (२०६५) शीर्षकअन्तर्गत *प्रतिबद्ध, अनिता* र *धनको धब्बा* उपन्यासहरूमा मूलतः राजनीतिक सामाजिक विषय प्रतिपाद्य भए पनि अंशतः इतिहास पनि रहेको उपन्यास भन्दै *धनको धब्बा* उपन्यासलाई पञ्चायती व्यवस्थाको विरोध गरिएको उपन्यास भनेका छन् ।

कृष्णप्रसाद दाहालले *धनको धब्बा* अध्ययनको क्रममा 'धनको धब्बा उपन्यासको अध्ययन' (२०६९) शीर्षकअन्तर्गत *धनको धब्बा* उपन्यास मूलतः अभिजात्य अहङ्कार प्रदर्शन गर्नेहरूलाई व्यङ्ग्य प्रहार गर्दै मानवताको शङ्खघोष गर्नेहरूको आरती उतार्ने कार्य गरिएको उपन्यास र यो नै यस उपन्यासको उच्चतम प्राप्ति हो भनेका छन् । साथै सामाजिक यथार्थवादी एवम् स्वच्छन्दतावादी विषयले निर्मित उपन्यास पनि भनेका छन् ।

लक्ष्मीकुमारी के.सी. ले 'डायमनशमशेर राणाका उपन्यासमा ऐतिहासिकता' (२०६९) शीर्षकको शोधपत्रको उपसंहार खण्डमा *प्रतिबद्ध, अनिता* र *धनको धब्बा* मूलतः सामाजिक र केही राजनैतिक विषय लिइएको हुनाले ती ऐतिहासिक उपन्यास नभई सामाजिक, राजनैतिक उपन्यास हुन् भनेकी छिन् ।

धनराज भट्टराईले 'ऐतिहासिक उपन्यास लेखनमा डायमनशमशेर' (२०६९) शीर्षकअन्तर्गत *धनको धब्बा* उपन्यासमा २०१७ सालपछिको नेपालको राजनीतिमा देखापरेका विसङ्गतिहरू, राजनीतिक व्यवस्थाबाट सिर्जित सामाजिक कु-संस्कार तथा न्यायिक क्षेत्र र प्रशासनमा देखापरेका विशृङ्खल क्रियाकलापहरूको चित्रण गरिएको सामाजिक राजनीतिक उपन्यास भनेका छन् ।

जयराज पन्तले 'नेपाली ऐतिहासिक उपन्यासको परम्परा र उपन्यासकार डायमनशमशेर राणा' (२०६९) शीर्षकअन्तर्गत *धनको धब्बा* मूलतः सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास भनेका छन् । उनले आधुनिक, सामाजिक, राजनीतिक चिन्तनको प्रतिकृति र बेथितिले भरिएको परम्परागत संस्कारको विरोधी र डायमनशमशेरको राजनीतिक व्यक्तित्वको प्रतिनिधित्व गरेको उपन्यास भनेका छन् ।

खगेन्दप्रसाद्र लुइँटेलले 'ऐतिहासिक उपन्यासकार डायमनशमशेर राणा' (२०६९) शीर्षकअन्तर्गत *धनको धब्बा* पञ्चायती व्यवस्थाको सुरूदेखि अन्त्यसम्मका विभिन्न राजनैतिक सन्दर्भहरूको आलोचनात्मक प्रस्तुति पाइए पनि यसमा सामाजिकताकै प्रबलता रहेकाले यस उपन्यासलाई सामाजिक उपन्यास भनेका छन् ।

राजाराम उपाध्यायले 'उपन्यासमा इतिहास डायमनशमशेर राणा' (२०६९) शीर्षकअन्तर्गत *अनीता* र *धनको धब्बा* उपन्यासलाई पञ्चायती परिवेशलाई प्रकट गर्न सफल उपन्यास मानेका छन् ।

सञ्जय पन्थीले 'एउटा सिङ्गो इतिहास डायमनशमशेर' (२०६९) शीर्षकको लेखमा डायमनका अन्य कृति ऐतिहासिक कथावस्तुमा लेखेका भए पनि *धनको धब्बा* उपन्यासमा पञ्चायती शासनव्यवस्थाका कर्तुत उल्लेख भएको तत्कालीन राजा महेन्द्र, वीरेन्द र धीरेन्द्रलाई पात्र संयोजन गरेर लेखिएको कृति हो भनेका छन् ।

तारा ओझाले 'डायमनशमशेर राणाका उपन्यासको विधातात्त्विक अध्ययन' (२०७०) शीर्षकको शोधपत्रमा *धनको धब्बा* उपन्यासलाई कथानकको सङ्गठनमा कमी, अतिरञ्जनात्मक र अस्वाभाविक घटनाहरूको प्रस्तुति, भाषिक तथा शिल्पगत कमजोरीका साथै अश्लीलता र आत्मप्रशंसाको प्रयोग गरिएको उपन्यास भन्दै *धनको धब्बा* उपन्यासलाई गुणात्मकभन्दा सङ्ख्यात्मक वृद्धि गर्ने एउटा माध्यम बन्न पुगेको भनेकी छिन् ।

लक्ष्मणप्रसाद गौतमले *डायमन सृष्टि : एक सिंहावलोकन* (२०७१) मा 'डायमनशमशेर राणाको ऐतिहासिक उपन्यासकारिता' शीर्षकअन्तर्गत *धनको धब्बा* उपन्यासलाई अंशतः ऐतिहासिक र मूलतः सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासको रूपका चर्चा गर्दै राजनीतिक विषयवस्तुको उपन्यासका रूपमा पनि यो अस्तित्वशाली उपन्यास हो भनेका छन् ।

माधव वियोगीले *डायमनश्री* (२०७४) महाकाव्यमा डायमनशमशेर राणाका उपन्यासहरूको चर्चा गर्ने क्रममा *धनको धब्बा* उपन्यास सोचबिना अचानक फेला परेको, भाषाशैली अगाडिका उपन्यासको जस्तै भएता पनि विचारमा नयाँ सत्यता छ, नेपाल बिग्रनुको रहस्य छ, धनको प्रभाव छ भनेका छन् ।

यसरी विभिन्न सन्दर्भहरूमा डायमनशमशेर राणाका उपन्यासहरूको विभिन्न पक्षको अध्ययन र विश्लेषण भएका छन् । उनका उपन्यासहरूमध्येमा अघिल्लो चरणका कतिपय उपन्यासहरूको कृतिपरक अध्ययन पनि भइसकेको छ तापनि *धनको धब्बा* उपन्यासमा मात्र केन्द्रित भएर यसको विधातात्त्विक अध्ययन हुन बाँकी रहेका कारण उल्लिखित पूर्वकार्यहरू प्रस्तुत शोधकार्यका लागि सहयोगी भएका छन् ।

१.५ अध्ययनको औचित्य

'धनको धब्बा उपन्यासको विधातात्त्विक अध्ययन' शीर्षकमा केन्द्रित भई यसको वस्तुपरक एवम् सुव्यवस्थित अध्ययन यस शोधमा गरिने भएकाले प्रस्तुत शोधको कार्य स्वतः औचित्यपूर्ण रहेको छ । प्रस्तुत शोधपत्रका बारेमा जान्न चाहने इच्छुक व्यक्ति, सङ्घसंस्थाहरूका लागि सैद्धान्तिक एवम् व्यावहारिक रूपमा तथ्य प्रस्तुत गरिने भएकाले अनुसन्धानमा यसको महत्त्व रहेको छ । साथै यस उपन्यासका बारेमा थप र गहन अध्ययन गर्न चाहने जिज्ञासु पाठकहरूलाई मार्गनिर्देश गर्नमा पर्याप्त मात्रामा प्रस्तुत शोधकार्यले सहयोग गर्नेछ । त्यसैले प्रस्तुत शोधकार्य औचित्यपूर्ण रहेको छ ।

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन

उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाले नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा ठूलो योगदान पुऱ्याएका छन् । उनको लेखनको प्रमुख विधा उपन्यास देखिन्छ । उनका सातओटा औपन्यासिक कृतिहरू प्रकाशनमा आए तापनि अन्य कृतिहरूलाई थाती राखेर उनको 'धनको धब्बा उपन्यासको विधातात्त्विक अध्ययन' का लागि आवश्यक घटकहरूका आधारमा विभिन्न कोणबाट अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्नु यस शोधकार्यको सीमा रहेको छ ।

१.७ शोधविधि

शोधविधिअन्तर्गत सामग्री सङ्कलनविधि र विश्लेषणको ढाँचा पर्दछन् ।

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधलाई पूरा गर्नका लागि आवश्यक पर्ने सामग्रीहरूमा उपन्यासकार राणाले रचना गरेका उपन्यासहरू नै रहेका छन् । उनका हालसम्म प्रकाशित उपन्यासहरू नै यस शोधकार्यका लागि प्राथमिक सामग्री रहेका छन् भने उपन्यासको विश्लेषणका आधार प्रस्तुत गरिएका पुस्तक, पत्रिकामा प्रकाशित लेखहरूका साथै राणा र उनका उपन्यासका बारेमा प्रकाशित समालोचनात्मक पुस्तक तथा लेखहरू तथा राणाका अन्य लेखरचनाहरू यस शोधकार्यका द्वितीयक सामग्री रहेका छन् । यी प्राथमिक र द्वितीयक सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालयीय विधिबाट गरिएको छ ।

१.७.२ विश्लेषणको आधार

प्रस्तुत शोधकार्य कृतिपरक अध्ययनमा केन्द्रित रहेको हुनाले *धनको धब्बा* उपन्यासको विभिन्न कोणबाट गरिने विश्लेषण नै यस शोधकार्यको मूल कार्य हो । त्यसैले यसको अध्ययनको क्रममा मूलतः औपन्यासिक तत्त्वका आधारमा विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिने हुनाले यस शोधकार्यलाई मूलतः वर्णनात्मक एवम् विश्लेषणात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई व्यवस्थित, वैज्ञानिक तथा प्रभावकारी बनाउन विभिन्न खण्डमा विभक्त गरेर तयार पारिएको छ । प्रस्तुत शोधपत्रको रूपरेखा निम्न प्रकारको रहेको छ -

पहिलो परिच्छेद : शोध परिचय

दोस्रो परिच्छेद : उपन्यासका तत्त्व र विश्लेषणका आधार

तेस्रो परिच्छेद : *धनको धब्बा* उपन्यासको कथावस्तुको योजना

चौथो परिच्छेद : *धनको धब्बा* उपन्यासको पात्रविधान

पाँचौं परिच्छेद : *धनको धब्बा* उपन्यासको परिवेश, उद्देश्य, दृष्टिविन्दु र भाषाशैली

छैटौं परिच्छेद : उपसंहार तथा निष्कर्ष

सन्दर्भसूची

परिच्छेद दुई

उपन्यासका तत्त्व र विश्लेषणका आधार

२.१ विषयप्रवेश

साहित्यका विविध विधाहरूमध्ये साहित्यको कान्छो विधाको रूपमा विकसित उपन्यास सर्वाधिक लोकप्रिय आख्यानात्मक विधा हो । "उपन्यास शब्द 'अस्' धातुमा 'उप' र 'नि' उपसर्ग तथा 'घञ' (अ) प्रत्ययको संयोगबाट बनेको हो । 'उप' भनेको नजिक र 'न्यास' भनेको राख्नु हो । कुनै वस्तुलाई नजिक राख्नु नै उपन्यासको अर्थ हुन आउँछ" (थापा, २०५० : १२५) । उपन्यासमा जीवनको विस्तृत आयाम समेटिएको हुन्छ । "अङ्ग्रेजीमा भनिने नोवेल शब्द इटालियनको 'नोवेले' बाट लिइएको हो यो ल्याटिन भाषाको नोवस् तथा नोवलस् शब्दकै रूपान्तर मानिन्छ । फ्रान्सेली शब्द नोवेला पनि त्यसैबाट निस्केको हो । एकातिर यसले नयाँलाई अर्थ्याउछ भने अर्कोतिर यो शब्दको सम्बन्ध इटालियन भाषाको नोवेलेसित जोडिएको छ, यसले समाचारलाई जनाउँछ । समाचार शब्दले इङ्गित गर्ने आशयको व्याख्या गर्दा अचेल देखिने उपन्यासअनुसार यसले सामान्य जीवनबाट चरित्र तथा घटनाहरू बटुलेर प्रचलित भाषामा प्रस्तुत गर्ने गुण विशेषलाई सङ्केत गर्दछ । यसप्रकार नोवेलबाट सर्वसाधारणले बोल्ने भाषामा लेखिएको सामान्य जीवनका चरित्र र घटनाहरूको सङ्कलन भन्ने भाव व्यक्तिन्छ" (प्रधान, २०५२ : १५) । आधुनिक युगमा अतिलोकप्रिय हुँदै विकसित भएको उपन्यास पाश्चात्य साहित्यको देन हो । पाश्चात्य साहित्यमा पनि यो नयाँ प्रयोग हो । उपन्यास साहित्यका अन्य विधाहरूभन्दा फरक हुन्छ । "उपन्यास जीवनको पूर्णकदको तस्विर हो र अझ कलात्मक प्रस्तुतिमा आउने हुनाले जीवनभन्दा बढ्ता साझा जीवनको प्रतिच्छाया हो" (सुवेदी, २०६४ : ५) । यसले मानवको सम्पूर्ण पक्षको चित्रण गर्ने प्रयत्न गर्छ । समयसँगै यसको स्वरूप, उद्देश्य, कार्य र पात्रहरू रूपान्तरित भइरहने हुन्छ । यस्तो गतिशील विधालाई एम एच अब्राहमले *ए ग्लोसरी अफ लिटरेसी टर्म्स* भन्ने पुस्तकमा "विस्तारित गद्याख्यानको साझा विशेषता भएका सबैखाले कृतिहरूलाई उपन्यास भनिन्छ" (अब्राहम, १९९३ : ११०) भनेका छन् । त्यस्तै साहित्यकार हिमांशु थापाले *साहित्य परिचय* पुस्तकमा "उपन्यास गद्यमा लेखिएको त्यो विधा हो, जसमा मानव जीवनको विस्तृत पक्ष र सम्वद्ध परिवेशको प्रस्तुति भएको हुन्छ" (थापा, २०५० : १२७) भनेका छन् । अर्का

साहित्यकार मोहनराज शर्माले *समकालीन समालोचना* पुस्तकमा उपन्यासलाई मानवीय जीवनको चित्रण गर्ने विशालकाय आख्यानात्मक गद्य संरचना भनी परिभाषित गरेका छन् ।

यसप्रकार जीवनसँग सम्बन्धित हरेक यथार्थ घटनाहरूको कलात्मक रूपमा अभिव्यक्त गर्ने, जीवन जगत्का सामाजिक, धार्मिक, ऐतिहासिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक पक्षका यथार्थहरू प्रस्तुत गरिएको विभिन्न खण्डहरूमा संरचित गद्य भाषामा लेखिएको आख्यानात्मक रचना उपन्यास हो ।

२.२. उपन्यासका तत्त्वहरू

उपन्यासको रचनामा विभिन्न उपकरणहरूको समायोजन हुन्छ, जसको समुचित प्रयोग र अन्तर्मिश्रणमा नै उपन्यासले स्पष्ट स्वरूप प्राप्त गर्दछ । तिनै उपकरणलाई तत्त्व वा अङ्ग भनेको पाइन्छ । उपन्यासका तत्त्वहरू यति नै छन् भनी तोक्न गाह्रो छ । उपन्यासका तत्त्वहरूको बारेमा विभिन्न मतमतान्तर पाइन्छ । हिमांशु थापाले *साहित्य परिचय* भन्ने पुस्तकमा कथावस्तु, पात्र, संवाद, भाषाशैली, वातावरण, उद्देश्यलाई उपन्यासको आवश्यक तत्त्व मानेका छन् (थापा, २०५० : १२७) । कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानले *नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार* भन्ने पुस्तकमा कथानक, चरित्र, कथोपकथन, शैली, भाषा, वातावरण, उद्देश्यलाई उपन्यासको तत्त्वको रूपमा उल्लेख गरेका छन् । (प्रधान, २०५२ : ७) । राजेन्द्र सुवेदीले *नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति* भन्ने पुस्तकमा वस्तु, चरित्र, कथोपकथन, द्वन्द्व, परिवेश, उद्देश्यलाई उपन्यासका तत्त्व मानेका छन् (सुवेदी, २०६४ : १७) । कृष्णहरि बराल र नेत्र एटमले उपन्यासका तत्त्वका रूपमा कथानक, चरित्र र चरित्रचित्रण, पर्यावरण, दृष्टिविन्दु, सारवस्तु, भाषा, प्रतीक र बिम्ब, गति र लयलाई उल्लेख गरेका छन् (बराल र एटम, २०५६ : २२) ।

उपन्यासका तत्त्वहरूका बारेमा विभिन्न मतमतान्तर पाइए तापनि प्राचीन ग्रीसेली आचार्य अरस्तुका पालादेखि र आजसम्म मानिआइएको र प्रयोग गरिआइएको आख्यानात्मक संरचनाका निम्ति आवश्यक कथानक, पात्र, वातावरण, भाषाशैली र उद्देश्यजस्ता तत्त्वलाई उपन्यासको आधारभूत तत्त्वको रूपमा लिन सकिन्छ ।

२.२.१ कथानक

क्थानक उपन्यासको मुख्य वा आधारभूत तत्त्व हो । उपन्यासमा घटित हुने घटनाहरूको योजनावद्ध प्रस्तुति पाइन्छ । “घटनाहरूलाई एक अर्कोसित उनेर सम्बन्ध जोर्ने र सु-सङ्गठितता प्रदान गर्ने काम कथानकले गर्छ” (प्रधान, २०५२ : ७) । घटनाप्रधान उपन्यासमा त खासगरी कथानककै प्रमुखता हुन्छ । “कथानक भनेको उपन्यासमा घट्ने घटनाहरूको योजनाबद्ध ढाँचा हो । यसमा आउने घटनाहरू कार्यकारण सम्बन्धद्वारा कसिएका र व्यवस्थित गरिएका हुन्छन” (बराल र एटम, २०५६ : २२) । उपन्यासको घटनाक्रमलाई एकअर्कोसँग जोड्ने काम कथानकले गर्दछ । जर्मनेली समालोचक गुस्ताभ फ्लुवर्ट फ्रेटागले *Technique of the drama* भन्ने पुस्तकमा पिरामिड शैलीमा कथानकको विकास देखाएका छन् । ती हुन् : आरम्भ, सङ्घर्ष विकास, चरम, सङ्घर्ष ह्रास र उपसंहार । आरम्भ घटनाको उठान, विकास त्यसको विस्तार, चरम त्यसको सबैभन्दा प्रभावशाली स्थिति, सङ्घर्ष ह्रास त्यसको शिथिलता र उपसंहार त्यसको समापन हो ।

२.२.२ पात्र

पत्र वा चरित्रबिना उपन्यासको कल्पना गर्न सकिदैन । चरित्र उपन्यासका उपकरणमध्ये प्रमुख तत्त्व मानिन्छ । उपन्यासमा प्रसस्त पात्रहरू हुन्छन् । यथार्थ परिवेशमा घटित हुने घटनाहरूलाई उपन्यासमा यिनै पात्रहरूले प्रस्तुत गर्दछन् । उपन्यासमा निर्वाह गरेको भूमिकाअनुसार पात्रहरूको आफ्नै वैशिष्ट्य हुन्छन् । “मानव जीवनको व्यापक भाष्य उतार्ने तत्त्व नै चरित्र हुन” (सुवेदी, २०६४ : २३) जीवन र समाजमा यथार्थ रूपमा पाइने व्यक्तिलाई मूलप्रति मानेर त्यसै आधारमा साहित्यकार वा उपन्यासकारले आफ्नो कल्पना, बुद्धि र विवेकद्वारा थपघट गरी पात्रको सृष्टि गरेका हुन्छन् । “विगतलाई र अनागतलाई वर्तमानसम्म तानेर ल्याउने तत्त्व चरित्र हो” (सुवेदी, २०६४ : २३) । उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रको चरित्र पुरै यूग र परिवेशको संवाहक भएर उपस्थित भएको हुन्छ । पात्रकै क्रिया वा संवादले औपन्यासिक गति प्रदान गरिरहेको हुन्छ । उपन्यासमा व्यक्ति मात्र नभएर व्यक्तिजस्तै भई उपस्थित हुने जीवजन्तु तथा अन्य वस्तुको पनि सहभागिता हुने गर्छ । उपन्यासलाई सजीव बनाएर कथानकलाई गति दिने महत्वपूर्ण जिम्मेवारी पात्रको हुन्छ ।

२.२.३ परिवेश

परिवेशलाई उपन्यासको महत्वपूर्ण तत्त्व मानिन्छ । “कुनै काम हुनका लागि उपयुक्त मानिएको स्थल उपन्यासको कार्यपीठिका हो । त्यही कार्यपीठिका नै उपन्यासको परिवेश हो” (सुवेदी, २०६४ : २५) । परिवेशअन्तर्गत उपन्यासले आफ्नो संसार सृष्टि गर्छ । “देश कालको वातावरणविना उपन्यासकारले कथानकलाई विश्‍वसनीयता, पात्रहरूलाई यथार्थता र ऐतिहासिकतालाई सङ्गति प्रदान गर्न सकिदैन” (प्रधान, २०५२ : १०) । उपन्यासको कथा जुन युग, समय, स्थान र वातावरणबाट टिपिएको हुन्छ त्यस युग र समयअनुरूपको सजीव र पत्यारिलो ठाउँ र समय पनि उपन्यासमा हुनुपर्दछ । तब कथानक विश्‍वासिलो रोचक बन्दछ ।

२.२.४ उद्देश्य

उद्देश्य पनि अनिवार्य तत्त्व नै हो । जुनसुकै रचनाको सृजना गर्दा स्रष्टाले कुनै न कुनै उद्देश्य राखेको हुन्छ । “प्रयोजन बिनाको कल्पनाले औपन्यासिक स्वरूप लिन सक्दैन । यसकारण कुनै न कुनै उद्देश्य निहित हुन्छ उपन्यास रचनाको प्रयोजनमा, चाहे त्यो प्रत्यक्ष आरोपित भएको होस, अथवा परोक्ष रूपमा अन्तर्निहित” (प्रधान, २०५२ : ११) । उद्देश्यबिना कुनै पनि कार्य हुदैन । खासगरी उपन्यास मानव जीवनसँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ । जीवनको यथार्थको प्रस्तुती उपन्यासमा पाइन्छ । यथार्थवादीहरू मानवीय जीवनको कुनै विशेष अवस्था, जसले सामाजिक यथार्थलाई प्रकट गर्न सकोस् भन्ने उद्देश्य राख्दछन् । उपन्यास कुनै न कुनै उद्देश्य राखेर लेखिएको हुन्छ । यदि कुनै उपन्यास बिना उद्देश्य लेखिन्छ भने त्यो निरर्थक हुन्छ ।

२.२.५ दृष्टिविन्दु

उपन्यासको कथाका सन्दर्भमा लेखकको स्थिति कस्तो रूपमा रहेको छ र त्यही नै दृष्टिविन्दु हो । “उपन्यासमा समग्र भोगको भोक्ताको रूपमा लेखक स्वयं उपस्थित हुने र लेखकले भोक्ताका रूपमा पात्रलाई नियोजित गरिने कार्यका आधारमा तयार हुने भोक्ताका रूपमा दृष्टिविन्दुको पहिचान गरिन्छ” (सुवेदी, २०६४ : २८) । उपन्यासमा कुनै न कुनै रूपमा लेखकको उपस्थिति भएकै हुन्छ । कुनै उपन्यासमा मुख्य पात्र र कुनैमा गौण पात्रको

रूपमा भएको हुन्छ । अर्थात कुनै उपन्यासमा 'म' पात्रको रूपमा आएको हुन्छ भने कुनैमा 'ऊ' को रूपमा आएको हुन्छ । यसबाट नै उपन्यासमा दृष्टिविन्दु निर्धारित हुन्छ ।

२.२.६ भाषाशैली

उपन्यासको अनिवार्य तत्त्वमध्ये भाषाशैली पनि एक हो । कुनै पनि भाव या विचार अभिव्यक्त गर्ने माध्यम भाषा हो । "भाषा कुनै वस्तुको आवरण हो भने शैली त्यस आवरणको प्रकार हो" (थापा, २०५० : १४२) । भाषा विचार विनिमयको साधन हो । भाषाका माध्यमबाट साहित्यको सृजना गरिन्छ । साहित्यभित्र उपन्यास पर्दछ र उपन्यासको माध्यम पनि भाषा हो । "कथ्य विषयलाई पाठकसमक्ष प्रभावकारी ढङ्गले सम्प्रेषण गर्ने सामग्री उपन्यासकारसँग भाषाबाहेक अरू केही हुदैन" (बराल र एटम, २०५६ : ४२) । उपन्यासमा कथा, समय र पात्रअनुकूल भाषा प्रयोग गरिन्छ । आजका अधिकांश उपन्यासहरू बोलचालको भाषामा नै लेखिन्छन् साहित्यमा प्रयोग गरिने भाषा बोलचालकै भएपनि त्यो सामान्य रूपमा मान्छेले बोल्ने भाषाभन्दा भिन्न रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ ।

२.३ निष्कर्ष

उपन्यास वृहत आख्यानात्मक विधा हो । यसले जीवन र जगतका समग्रताहरूलाई घटना, पात्र, परिवेश आदिका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्दछ । जीवनसँग सम्बन्धित हरेक यथार्थ घटनाहरूको कलात्मक रूपमा अभिव्यक्त गर्ने, जीवन जगतका सामाजिक, धार्मिक, ऐतिहासिक, राजनैतिक, सास्कृतिक पक्षका यथार्थहरू प्रस्तुत गरिएको विभिन्न खण्डहरूमा संरचित गद्य भाषामा लेखिएको आख्यानात्मक रचना उपन्यास हो । उपन्यासका कथानक, परिवेश, उद्देश्य, दृष्टिविन्दु र भाषाशैलीजस्ता प्रमुख तत्त्व रहन्छन् । यस्ता सम्पूर्ण तत्त्वहरूको सचेततापूर्वक गरिने व्यवस्थापन र प्रयोगबाट एउटा उपन्यासले पूर्णता पाउने गर्दछ, त्यही नै कृति विश्लेषणको आधार पनि हो । उपन्यासका तत्त्वहरूका बारेमा विभिन्न मतमतान्तर पाइए तापनि प्राचीन ग्रीसेली अरस्तुका पालादेखि र आजसम्म मानीआइएको र प्रयोग गरीआइएको आख्यानात्मक संरचनाका निम्ति आवस्यक कथानक, पात्र, वातावरण, भाषाशैली र उद्देश्यजस्ता तत्त्वलाई उपन्यासको आधारभूत तत्त्वको रूपमा लिन सकिन्छ ।

परिच्छेद तीन

धनको धब्बा उपन्यासको कथावस्तुको विश्लेषण

३.१ विषयप्रवेश

नेपाली साहित्यका वरिष्ठ आख्यानकार डायमनशमशेर राणा (१९७५ - २०६७) ऐतिहासिक यथार्थवादी उपन्यासकार हुन् । नेपाली साहित्यका विविध विधाहरूमध्ये डायमनशमशेर राणाले ऐतिहासिक उपन्यासका क्षेत्रमा प्रसिद्धि कमाएको देखिन्छ । उपन्यास लेखन परम्परामा डायमनशमशेर राणा सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक दुवै दृष्टिले सफल रहेका छन् । *वसन्ती* (२००६) बाट प्रारम्भ भएको उनको औपन्यासिक यात्रा निरन्तर विशिष्ट उपलब्धिका रूपमा देखापर्‍यो । राणाको *सेतो बाघ* (२०३०) सर्वाधिक चर्चित र लोकप्रिय उपन्यास हो । ऐतिहासिक विषयवस्तु रोज्ने राणाका *वसन्ती* (२००६), *सेतो बाघ* (२०३०), *प्रतिबद्ध* (२०३४), *सतप्रयास* (२०३८), *अनीता* (२०४३), *धनको धब्बा* (२०५१) र *गृहप्रवेश* (२०५९) गरी सातवटा उपन्यास प्रकाशित छन् । यीमध्ये *वसन्ती, सेतो बाघ, सतप्रयास* र *गृहप्रवेश* पूर्णतः ऐतिहासिक उपन्यासहरू हुन भने *प्रतिबद्ध, अनिता* र *धनको धब्बा* ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा रचिएका सामाजिक, राजनीतिक उपन्यासहरू हुन् ।

धनको धब्बा उपन्यासमा पञ्चायती व्यवस्थामा हुने गरेको अन्याय, अत्याचार, भ्रष्टाचार, महिला हिंसाका साथै धन प्राप्तिको लागि मानिसले गर्ने अमानवीय र अनैतिक कार्यलाई पर्दाफास गरिएको छ । *धनको धब्बा* उपन्यास बीस परिच्छेदमा विस्तारित छ । यस परिच्छेदमा *धनको धब्बा* उपन्यासको कथावस्तुको विश्लेषण गरिएको छ ।

३.२ परिच्छेदगत कथावस्तुः

धनको धब्बा उपन्यासको कथावस्तु पञ्चायती व्यवस्थाको सुरुदेखि अन्त्यसम्मका विभिन्न राजनैतिक सन्दर्भहरूको आलोचनात्मक प्रस्तुति, सामाजिक शोषण, दमन, अन्धविश्वास, गरिबी, अज्ञानता तथा काल्पनिक अभिव्यक्तिको संयोजनबाट निर्मित छ । उपन्यास बीस परिच्छेदमा विस्तारित छ -

(१) काठमाडौँमा अवस्थित पाँचतले घर जसको नाउँ “ढुङ्गेघर” रहेको छ । बाहिरी गाह्रो ढुङ्गाकारको रहेको छ । “यस आवासलाई दरबार, महल या भवन नामाकरण गरेमा

अत्युक्ति हुने थिएन" (पृ : १) । मध्यरात्रिको समय हुन्छ । ढुङ्गेघरका सबै प्राणीहरू निन्द्रामा हुन्छन् । अचानक रोहितको कोठामा टेलिफोनको घण्टी बज्छ । अर्को लङ्मा सुभद्रा सुत्थी । घण्टी बज्नासाथ दगुर्दै आउँछे । लोग्ने मानिस सुतेको कोठामा जान सङ्कोच मानेर उभिरहन्छे । केही छिनमा रोहितले फोन उठाउँछ । म्यानेजरको फोन हुन्छ । घनश्याम रावलको मृत्युको खबर थाहा पाउँछ । रोहितको मुखबाट निस्किएको विष्मय प्रकट गर्ने अव्यय सुभद्राले पनि सुन्छे । घनश्याम रावल "ढुङगेघर" को मालिक, रावल व्यापार संस्थानको मुख्य सङ्घटक, चालीस वर्षको उमेरमा पत्नी-शोकले विह्वल र विकल बनेको रावल पैंतालीस वर्षमा आफैं मृत्युको मुखमा पर्छ ।

"उपन्यासको पहिलो परिच्छेद उपन्यासको सहायक पात्र घनश्याम रावलको "ढुङगेघर" को वर्णन र रावलको मृत्युको खबरमा केन्द्रित रहेको छ ।"

(२) घनश्याम रावलको मृत्युको खबरपश्चात रोहितले मालिक, उद्धारक, गुरु आदिको नाताले रावलको नाममा खल्को हाल्छ, मृत आत्मालाई शान्तिको कामना गर्दै । ऊ चिन्तामग्न भएको छ । रोहितले रावलको छोरीसँग विवाह गरी सारा सम्पतिको मालिक हुने योजना बनाएको हुन्छ । रावलकी छोरी अध्ययनको लागि स्विट्जरल्याण्ड गएकी हुन्छे । रावलको शवमा दागवत्ती दिन पुरुष नातेदार चाहिने र जसले काजक्रिया सम्पन्न गर्छ ऊ स्वतः धर्मपुत्र ठहरिने र पुरा सम्पतिको हकदार हुने परम्परागत मान्यताअनुसार रावलको सम्पति छोरीको हातमा नपर्ने स्थिति आउँछ । त्यही खतरनाक भविष्यलाई मध्यनजर राखेर रोहित र म्यानेजरले घनश्याम रावलको मृत्युसन्देश गुपचुप राख्ने, ब्राह्मणद्वारा दाह-संस्कारको काम सम्पन्न गर्ने योजना बनाउँछन् ।

रोहितको पूर्व नाम मङ्गले हुन्छ । उसको जन्म सगरमाथा अञ्चल सोलुखुम्बु जिल्लामा भएको हो । शिसाखोला गाउँमा अवस्थित तीन घर चेपाङमध्ये एक परिवारको छोरा हुन्छ- रोहित चेपाङ । गरीब परिवारको चौध वर्षे ठिटो मङ्गलेको अवस्था ज्यादै टिठलाग्दो हुन्छ । घरमा पिउने पानीसमेत नभएपछि खाने कुरा र अलिकति पानीको खोजीमा ऊ घरबाट निस्कन्छ । गाउँमा चिनजान भएका सबै घर चहार्छ । कतैबाट पनि अनाज र पानीको व्यवस्था मिल्दैन । चेपाङ निराश हुन्छ । दानापानी नभएको

घरमा मङ्गलेलाई फर्कन मन लाग्दैन । साँघुरो गोरेटो बाटो लड्दै जङ्गलको बाटो निकैबेर ओरालो झरेपछि एउटा रुखको फेदमा थकाइ मार्छ । तीनजना धर्मावलम्वी घुम्न आएका हुन्छन । उनीहरूले चेपाङलाई भाँडा माझिदिन भन्छन् । ऊ उठेर भाँडा माझ्न तयार हुन्छ । भोकले आकुलव्याकुल भएको चेपाङले जुठो भाँडाको अनाज पनि सबै खान्छ । तिनै धर्मावलम्वीको काठमाडौँको चहलपहल र भड्किलो रहनसहनको बखानबाट सम्मोहित भएर चेपाङलाई काठमाडौँ जाने भुत सवार हुन्छ । उनीहरूले भाँडा माझेको ज्याला र काठमाडौँ जाने खर्चसमेत थपिदिन्छन् । काठमाडौँ जाने बाटो देखाएर उनीहरू छुट्छन । मङ्गले पुनः एक्लो पर्छ । कतै बाघभालुसँग भेट हुँदा भीरको बुटेनमा लुकेर ज्यान बचाउँदै, कतै भीरमा चार हातगोडा टेक्दै, तुहिन, फट्के, साँघु पार गर्दै सात दिन पैदल हिँडेपछि बनेपा आईपुग्छ । त्यहीँबाट काठमाडौँ जाने बस चढ्छ र बागबजारमा पुगेपछि सबै यात्रुसँगै ओर्लिन्छ । काठमाडौँ सहरको रमणीयता देखेर खुशी हुन्छ । त्यसपछि उत्तर दिशातिरको बाटो समातेर हिड्छ । काम खोज्न थाल्छ । घुम्दै बिशालबजारभित्र पस्न पुग्छ । 'बाउलो फाटेको टोपी, घेरा लाठ । हातगोडा फुटेको । नङ लामा-लामा । मयलयुक्त गर्धन । लिखा टल्किएका । जुम्रा टाँसिएका । नब्बे प्रतिशत नेपाली नागरिकको प्रतिमूर्तिलाई काठमाडौँली कन्याले राम्ररी ठम्याइछ । त्यो कन्नेको लालनपालन काठमाडौँमा हुनुको अतिरिक्त यही सहरिया आवहवामा वयस्क भएकी थिई । शुद्ध भाषामा बोली- चेपाङ भाई, तिमी नेपाल कहिले आएको ?' (पृ : १५) । मङ्गले छक्क पर्छ । आफ्नो बालसँगीलाई चिन्न सक्दैन । घैँटीसँग फुत्किएर भाग्ने क्रममा विशालबजारमा प्रदर्शनमा राखिएको कृत्रिम बाघलाई जिउँदो ठानेर उफ्रिएर लुक्न खोज्छ । त्यसै क्रममा सामानहरू टुटफुट हुनपुग्छ । दोकानदारले मङ्गलेलाई बेस्करी कुट्छन । एकैछिनमा मानिसको भिड लाग्छ । सुभद्राले भिडमा मङ्गलेलाई खोज्छे तर मङ्गले भेटिदैन । ऊ त्यहाँबाट हिँड्छे ।

(३) घर पुगेर सुभद्राले बिशालबजार प्रहरीचौकीमा फोन गर्छे । मङ्गले चोरीको आरोपमा थानामा पुऱ्याइएको हुन्छ । प्रहरी अधिकृतले मङ्गलेविरुद्ध मुद्धा चल्ने कुरा सुनाउँछ । सुभद्राले मङगलेलाई छुटाउनको लागि अनुरोध गर्छे तर उसको केही लाग्दैन । 'विपत्ति एक्लै आउँदैन । शाखा सन्तानसाथ लिएर आउँछ' (पृ : २१) । सुभद्रा आपत्तिमा पर्छे । छ वर्ष पहिले सुभद्राका बाबुआमा सदबिउ छर्न आएका बेलामा आँठे ज्वरोको महामारीमा परेर मरेका हुन्छन् । अलपत्र परेकी सुभद्रालाई रावलकी पत्नीले घरमा

ल्याएकी हुन्छे । अचानक रावलकी पत्नीको पनि मृत्यु हुन्छ- मुटुको व्यथाले । रावल आफैं विपत्तिमा हुन्छ । यस्तोमा मालिकसमक्ष मदत माग्न उपयुक्त ठान्दिन । अन्त जता मदत माग्न जान्छे उसको यौवन त्यहीँ पुग्छ । हाकिम, जर्नेल, महिला नारी सङ्गठन, प्रधानमन्त्री, गृहमन्त्री सबै ठाउँमा गुहार माग्छे तर केही सहयोग मिल्दैन । सबैले मङ्गलेलाई चोर ठोकुवा गर्छन् । त्यसपछि रावलसँग भन्नुबाहेक अर्को बिकल्प नरहेपछि सुभद्राले घनश्याम रावललाई सबै कहानी सुनाउँछे । रावलको मनमा दया पलाउँछ र उसले विशालबजारको दोकानमा मङ्गलेद्वारा भएको हानिको पैसा तिरेर मिलापत्र गराउँछ । सुभद्रा खुशी हुन्छे ।

(४) सुभद्राकै सहाराको डोरी समाएर मङ्गले काठमाडौँको धनी उद्योगपति घनश्याम रावलको घरमा प्रवेश गर्छ । ढुङ्गेघरमा बस्न थालेपछि रोहित चेपाङ भनेर चिनिन्छ । रोहित चेपाङले बिस्तारै आफ्नो हुलिया त्यागेर पुरै सहरिया लवाइखवाइमा चुर्लुम्म डुब्दछ । समयसँगै रोहित घनश्याम रावलको उद्योग र व्यापारको दाहिने हात बन्न पुग्दछ । घनश्याम रावल अन्तर्राष्ट्रिय तस्कर व्यापारी हुन्छ । उसले पुरै समाज र राष्ट्रलाई आँखामा छारो हालेर अकुत सम्पति कमाएको हुन्छ । 'कोलम्बियाको 'मोडेलिन तस्कर गिरोह' सँग सम्पर्क राखी त्यहाँका विश्वविख्यात तस्करहरूको सम्राट बनेर तहल्का मच्चाउने पाब्लो एस्कोबारले रावललाई आफ्नै साँचोमा ढाल्यो । पाब्लो गिरोहले दिएको तालिमअनुसार नेपालमा मार्फियाबाट बनेको लागूद्रव्यदेखि लिएर देवीदेवताका प्राचीन मूर्तिहरू, गाँजा, चरेसजस्ता नसादार बस्तुको लुकिछिपी किनबेच गर्ने र खाद्यपदार्थमा मिसावट आदि गैरकानुनी धन्दा भयो उसको' (पृ : ३४) । बाहिर-बाहिर प्रतिष्ठित समाजसेवीको व्यक्तित्व प्रदर्शन गर्ने घनश्याम तस्करसम्राट बन्छ । घनश्यामको छत्रछायाँमा हुर्किएको रोहित सौखिन राजकुमारझैं भएको हुन्छ । रोहित दश वर्षभित्रमा रावलले स्थापना गरेका जघन्य अपराधका सबै गुप्त गुफाको मुख्य सञ्चालक बन्छ । सुभद्रालाई फिल्म कम्पनीबाट राजिनामा गराएर व्यापार सङ्घको कार्यालयमा भर्ना गर्छ । केही समयपश्चात सुभद्राको अनुरोधमा उसकी सँगिनी लक्ष्मीदेवीलाई पनि आफ्नो कार्यालयमा नियुक्त गर्छ । उसको सक्कली रूपको पहिचान गर्दैन । वास्तवमा उसको नाम रविनकुञ्ज हुन्छ- अमेरिकाबाट "मार्फिया उन्मूलन" को निम्ति खटिएर आएकी कर्मचारी । पहिलेदेखि मार्फिया सम्बन्धको खबर बुझ्नको लागि त्यस गुप्त अखडामा काम गर्नेसँग सम्पर्क राख्न र रावलको सामिप्य

पुग्न प्रयास थियो तर सफल हुन सकेकी थिइन । कठोर परिश्रमपश्चात "ढुङ्गेघर" भित्र सुभद्राकै नजिक काम गर्न पुग्छे ।

(५) रोहित कहिले सुभद्रा कहिले लक्ष्मीदेवीसँग जिस्कने गर्छ । समय बित्दै जाँदा सुभद्राले रोहितलाई मन पराउन थाल्छे । रोहितलाई वास्ता हुन्न । एक दिन साँझ सुभद्रा काम सकेर फर्कन लाग्दा रोहितले एकछिन पर्खन आग्रह गर्छ । रोहितले स्विट्जरल्याण्डबाट ईश्वरीले पठाएको प्रेमपत्र देखाउन सुभद्रालाई पर्खाएको हुन्छ तर सुभद्रा भने आफूलाई एक्लो पार्न खोजेको ठान्दछे । रोहितसँग विवाह गर्ने सपना बुन्न पुग्दछे । निकै बेरपछि रोहित हातमा लड्डु लिएर आउँछ । दुबै जना खुशी हुन्छन् । एकैछिनमा रोहितले चिठीको खाम निकाल्छ । 'यो मेरी प्रेयसीको पत्र हो । यसमा उनको र मेरो चाँडै विवाह हुने शुभ-समाचार छ' (पृ : ४९) । रोहितले हर्ष प्रकट गर्छ । सुभद्रा दुःखी हुन्छे । मनमनै आजीवन विवाह नगर्ने सङ्कल्प गर्छे ।

(६) घनश्याम रावलको जन्मदिनको अवसरमा सबै आफन्तहरू आएका हुन्छन् । ठूलो भोजको आयोजना गरिएको हुन्छ । तथापि रावलको आँखामा नाराजीको मलीनता हुन्छ । बिहानै छोरीले जन्मदिनको शुभकामना दिँदा मङ्गलेसँग विवाह गर्ने इच्छा प्रकट गर्छे । रावलले छोरीको विवाह माधवदासको छोरासँग गराउने र माधवदासको वहिनी आँफूले विवाह गर्ने कुरा मिलाएको हुन्छ । छोरीको वर रोजाईले चिन्तित हुन्छ । सुभद्रा र रोहितको विवाह गराउने योजना बनाउँछ । जन्मदिवस समारोहमा नै उनीहरूको विवाहको घोषणा गर्ने योजना बनाउँछ । रोहित रावललाई उपहार लिन बजार जान्छ । सुभद्रा पनि गएकी हुन्छे । दुवैको भेट हुन्छ । रोहितले मालिकको लागि उपहार किन्छ र दुवैजना सँगै फर्किन्छन् । रावल उनीहरूको प्रतिक्षामा हुन्छ । रावलले उनीहरूप्रति आत्मिएता देखाउँछ । मान्यजनसँग परिचय पनि गराउँछ । एकान्त पारेर सुभद्रासँग रोहित र सुभद्राको विवाहको प्रस्ताव राख्छ । सुभद्रा मान्दिन । हर प्रयास गर्दा पनि नमानेपछि रोहित र लक्ष्मीदेवीको विवाह घोषणा हुन्छ । घनश्याम रावलले नशाको सुरमा आफ्नी छोरी ताकेकोमा रोहितलाई गाली गर्छ । अन्ततः रोहितलाई लक्ष्मीदेवीसँग विवाह गर्न बाध्य बनाउँछन् ।

(७) घनश्याम रावलको मृत्युपश्चात ब्राह्मणद्वारा दाहसंस्कारको बन्दोबस्त मिलाएर ईश्वरी रावलको प्रेमप्रस्तावसहित रोहित स्विट्जरल्याण्ड प्रस्थान गर्छ ।

(८) घटनासन्दर्भ खोटाङ्गतर्फ मोडिन्छ । खोटाङ्गको बाराहापोखरी गाउँ, दुईतले घर । जहाँ गोविन्द राउतको तीन जनाको परिवार बस्छन् । गोविन्दकी श्रीमतीको नाम अञ्जना हुन्छ । उनीहरूले भागी विवाह गरेका हुन्छन् । गोविन्द राउतको विवाह बंश परम्पराअनुसार घनश्याम रावलकी छोरी ईश्वरीसँग हुनुपर्ने तर धनी र गरीबका कारण रावलसँग सम्बन्ध जोड्न सक्दैन । बाबुको मृत्यु भइसकेको हुन्छ । आमा, छोरा र बुहारी तीन जनाको परिवार सुखदु:ख चलेकै हुन्छ । दिनहरू बित्दै जाँदा अञ्जना गर्भवती हुन्छे । यस्तैमा अचानक गोविन्दकी आमाको नाममा घनश्याम रावलको पत्र आउँछ । जसमा ईश्वरीको विवाह गोविन्द राउतसँग गर्ने कुरा लेखिएको हुन्छ । ईश्वरी रावललाई घरमा भित्राएपछि सारा श्रीसम्पति हात पारी सुखी र समृद्ध भविश्यको सपना देख्छन् र अञ्जनालाई तगारो ठान्छन् । उसलाई हटाउनको लागि पहिले गर्भको बच्चा फाल्ने त्यसपछि उसलाई घरबाट हटाउने योजना बनाउँछन् । बच्चा खेर फाल्नको लागि अञ्जनालाई फकाउँछन् । जति प्रयास गर्दा पनि अञ्जना मान्दिन ।

(९) गोविन्दको बाबु राम राउत र दातारामको राम्रो मिल्ती हुन्छ । राम राउत खेतीवाल हुन्छ भने दाताराम व्यापारी गल्लावाल । दाताराम दिनानुदिन धन कमाई महाजन बन्छ । राम राउतलाई बिहानबेलुका हातमुख जोर्न पनि मुस्किल पर्छ । यस्तैमा दातारामसँग सरसापट गर्छ । केही समयपछि राम राउतको मृत्यु हुन्छ । मृत्युपछि दातारामले पाँच सयको हिसाब गोविन्दलाई देखाउँछ । वर्षेनी बढाएर पन्ध्र सय पुऱ्याउँछ । काम पनि लगाउने गर्छ । त्यसैले गर्दा गोविन्द लुकीलुकी हिड्ने गर्छ । खेतमा जोत्न लाग्दा गोरु नै फुकाएर लान्छ । गोविन्द निराश भएर घर फर्कदै गर्दा पत्रबाहक हल्कारासँग भेट हुन्छ । घनश्याम रावलको चिठी दिँदै तुरुन्त काठमाडौँ जानुपर्ने कुरा सुनाउँछ । गोविन्द अनपढ हुन्छ । घनश्याम रावलले ईश्वरीसँग विवाहको डाकी पठाएको जरुरी चिठी भन्ने अड्कल गर्छ । घर पुगेर खाना नखाई सुत्छ । गोविन्दकी आमाले अञ्जनालाई तेल लगाउने बहाना गरेर पेटको बच्चा गिराउन प्रयास गर्छे । गोविन्दले पनि सहयोग गर्छ । आमाछोरा मिलेर बच्चा गिराउनको लागि हर प्रयास गर्छन् । अञ्जना त्यहाँबाट फुत्केर भाग्न सफल हुन्छे । रातिको समय सुनसान बाटो रगताम्य भएर भाग्दै प्रधानपञ्चकहाँ पुग्छे । गोविन्दका आमाछोरा पनि त्यहीँ पुग्छन् । गोविन्दले अञ्जना आफ्नी श्रीमती नभएको कुरा गर्छ । जाँच आयोगको बैठक भइरहेको हुन्छ । जाँच आयोग समितीका चार जना सदस्य घुस खाएर प्रधानपञ्चको

भ्रष्टाचार लुकाउन राजी हुन्छन् । भने एकजना दलबहादुर मान्दैन । उसलाई फसाउनको लागि षड्यन्त्र गरिन्छ । दलबहादुर डाक्टर पनि भएकोले रगताम्य भएकी अञ्जनालाई जाँच गर्नको लागि तयार हुन्छ । आफूले सक्नेजति हर प्रयास गरेर उपचार गर्छ । अञ्जनाले आफ्ना सबै कहानी दलबहादुरलाई सुनाउँछे । अञ्जनाप्रति दलबहादुरको दया पलाउँछ । विवाहको प्रस्ताव राख्छ । अञ्जनाले अस्वीकार गर्छे । जाँच आयोगका अन्य सदस्य तास खेल्नमा व्यस्त हुन्छन् ।

(१०) भोलिपल्ट अञ्जना र गोविन्दको झगडा भएको कुरा थाहा पाएर अञ्जनाको बाबु रिपुराज बिहान गोविन्दको घर पुग्छ । रिपुराज पढेलेखेको पनि हुन्छ । घनश्याम रावलको मृत्युको बारेमा पनि चर्चा गर्छ । श्राद्धको निमन्त्रणालाई विवाहको ताकेता पत्र ठानेको गोविन्दको गलतफहमी हट्छ । आफूले अञ्जनालाई गरेको दुर्व्यवहार सम्झेर पछुताउँछ । ज्वाइँ-ससुरा अञ्जनाको खोजीमा निस्कन्छन् । पञ्चायत भवन पुग्छन् । प्रधानपञ्चसमक्ष गोविन्दले आफ्नी जहान लिन आएको भन्छ । प्रधानपञ्चले राति गोविन्दले गरेको करामत सुनाउँछ । रिपुराज लाजले बोल्न सक्दैन । प्रधानपञ्चले अञ्जना त्यहाँ नभएको र अदालत जान भन्छ । "भ्रुण हत्या मुद्धा लरतरो हैन । साह्रै आपतमा पऱ्यो गाविन्द " (पृ : ९९) । गोविन्द प्रधानपञ्चसमक्ष अञ्जना पाउनको लागि बिन्ती गर्छ । मर्न तयार हुन्छ । रिपुराज पनि छोरी नलिई नजाने कुरामा अडान लिन्छ । प्रधानपञ्चले लछारपछार गर्छ । जाँचको अध्यक्षसमक्ष पनि अञ्जना लैजान पाउँ भनी बिन्ति गर्नुको साथै रिपुराजले प्रधानपञ्चलाई धम्काउँछ । त्यसपछि अध्यक्षले चौधै भुवन खोजेर भए पनि बाबुलाई छोरी सुम्पिदिने आदेश दिन्छ । अञ्जना र दलबहादुर अर्को घरमा हुन्छन् । प्रधानपञ्च त्यहीँ पुग्छ । गोविन्द र बाबु लिन आएको थाहा पाएपछि अञ्जना फटाफट घरतिर लाग्छे । दलबहादुर प्रधानपञ्चसँग प्रकृति हेर्ने चीज हो छुने होइन भन्ने आदर्शवादी कुरा गर्छ । अञ्जनाबिना केही नखाने, आमसभामा पनि नजाने, अञ्जनालाई लिएर मात्रै काठमाडौँ जाने कुरा गर्छ । प्रधानपञ्च अफ्ट्यारोमा पर्छ । तैपनि आश्वासन दिएर कुरा मिलाउँछ । सबै आमसभातिर लाग्छन् । जाँच आयोगका अध्यक्ष, सदस्य सबैले भाषण गर्छन् । प्रधानपञ्च झनक राईको कार्यतत्परता, त्याग र लगनशीलताको झुटो बयान गर्छन् । "राजपत्राङ्कित पदमा त्यस्तै बगरे आत्माको छनोट हुने रहेछ" (पृ : १०४) ।

(११) अञ्जना घर पुग्छे । सासूको मिठो बोलीले खुशी हुन्छे । सासूले रिपुराज आएको सबै कुरा सुनाउँछे । सासूबुहारी पिठोकनिका जे छ, घरमा त्यही खान्छन् । यस्तैमा दाताराम कराउँदै आउँछ र गोठको भैँसी पनि फुकाएर लान्छ । अञ्जना लोग्नेको खोजीमा निस्कन्छे । बाटोमा भेटेजति सबैसँग गोविन्दको बारेमा सोध्छे । कसैबाट केही थाहा पाउन सक्दिन । आमसभा भएको ठाउँमा पुग्छे । लोग्नेको पार्थिव शरीर देख्छे । दातारामले अञ्जनालाई गोविन्दको शवतिर जान मनाही गर्छ । आफ्नो पन्ध्र सय नदिएसम्म लास उठाउन दिन्न भन्छ । प्रधानपञ्चले पनि सम्बन्ध बिच्छेद पत्र देखाउँदै अञ्जनालाई लासनजिक जान प्रतिबन्ध लगाउँछ । दलबहादुरको सहयोगमा लास छुन पाउँछे । गोविन्दकी आमा पनि आइपुग्छे । रुवाबासी हुन्छ । प्रधानपञ्चको परियोजना अन्त सार्नको लागि नयाँ थलो खोज्ने, पुरानो स्थानमा उखु खेती लगाउने योजनामा सबैले सहि गर्छन् र आयोगका सदस्यहरू काठमाडौँ उड्न तयार हुन्छन् । गोविन्द राउतको दाहसंस्कारको काम उसकी आमालाई सुम्पिन्छन् र दलबहादुरको अनुरोधमा अञ्जनालाई पनि उपचारको लागि सँगै काठमाडौँ लिएर जान्छन् ।

(१२) रोहित हवाइजहाजद्वारा स्विट्जरल्याण्ड प्रस्थान गर्छ । यात्राकै क्रममा उसको लक्ष्मीदेवीसँग भेट हुन्छ । “लक्ष्मीदेवी” छद्मनाम, न्वारानको नाम “रविनकुञ्ज” । काम इन्टरपोलकी गुप्तचरी भन्ने पनि थाहा पाउँछ । आश्चर्यचकित पर्छ । खुशी पनि हुन्छ । अब ईश्वरीसँग विवाह पक्का हुने भयो भन्ने ठान्छ । लागूपदार्थको अखडाको बारेमा लक्ष्मीदेवीले केही सुराक पाइकी भन्ने कुरामा पनि डराउँछ । रोहित स्विट्जरल्याण्ड पुग्छ । ईश्वरी उसलाई लिन आएकी हुन्छे । ईश्वरीको रूप र सौन्दर्य देखेर मोहित हुन्छ । रावलको मृत्युको खबर बाटोभरी नसुनाउने हेतुले घनश्याम रावलको प्रसङ्ग टार्नको लागि मुन्सीको कहानी सुनाउँछ । मुन्सीको माध्यमबाट डायमनशमशेर राणाको जेलजीवनको व्याख्या गर्दछ । स्विट्जरल्याण्डको रमणीयता देखेर रोहित खुशी हुन्छ । ईश्वरी बस्ने घरमा आइपुग्छन् । कोठाभित्र बसेपछि रक्सीको सहारा लिएर रोहितले रावलको मृत्युको दुःखद खबर ईश्वरीलाई सुनाउँछ । रावलको काजक्रिया ब्राह्मणद्वारा सम्पन्न गराउन परेको व्यहोरा पनि वृतान्त अवगत गराउँछ । ईश्वरी आँफूलाई बाबुको सम्पतिको वास्ता नभएको कुरा गर्छे । ईश्वरी डाँको छोडेर रुन्छे । रोहितले सान्त्वना दिन्छ । प्रेमपत्रको कुरा गर्छ । वास्तवमा त्यो प्रेमपत्र ईश्वरीले बाबुलाई घुर्की देखाउनको लागि लेखेकी हुन्छे । उसको विवाह गर्ने केटा अर्कै हुन्छ । बाबु मरेको

पिडाभन्दा पनि मङ्गलेप्रति गरेको हेलचेक्र्याँईबाट उत्पन्न परिस्थितिको बढी चिन्ता हुन्छ- ईश्वरीलाई । त्यसपछि बाबुको नाममा खल्को हाल्छे । ऊ एक्लै बस्न चाहन्छे । रोहितलाई बाहिर डुल्न जान आग्रह गर्छे । रोहित घुम्न निस्कन्छ ।

(१३) ईश्वरीकी आमा प्याकुली खोटाङ्ग जिल्लाकी थिई । बाबु घनश्याम रावल स्याङ्जाको । रावल र राउत परिवारका छोरीबेटी साटासाट गर्ने चलनअनुसार उनीहरूको विवाह भएको हुन्छ । घनश्यामको बाबु रामकृष्णले छोरालाई काठमाडौँ राखेर पढाएको हुन्छ । त्यही सिको टिपेर रावलले छोरीलाई युरोप पठाउने योजना बनाउँछ र अध्ययनको लागि स्विट्जरल्याण्डको कन्या स्कुलमा भर्ना गरिएको हुन्छ । ईश्वरी पढ्नमा त्यति मन लगाउँदिन । उदास रहन्छे । अनाकर्षक मोटी हुन्छे । अन्य विद्यार्थीहरू यदाकदा कन्या मन्दिरभित्र मजाक गर्न आउँथे । त्यँहाको प्रधानाध्यापककी छोरीको नाम रेनेगेटे हुन्छ । सबै छात्राले उसलाई खुशी राख्न चाहन्थे । एक दिन रेनेगेटेलाई खुशी बनाउनको लागि ईश्वरीले चुरोट पिउँछे र नशा लाग्छ । यस्तैमा केटाहरू जिस्काउन आइपुग्छन् । तिनैमध्ये एक जना नेपाली हुन्छ । उसले सहानुभूति राख्छ । ट्याक्सीमा चढाएर ईश्वरीलाई डेरामा पुऱ्याइदिन्छ । उसको नाम दोर्जे शेर्पा हुन्छ । तिब्बती शरणार्थी शिविरमा बस्ने गर्छ । समयसँगै ईश्वरी र दोर्जे शेर्पाको भेटघाट हुन थाल्छ । दोर्जे शेर्पाकै अनुरोधमा डावोस घुम्न जान्छन् । स्की खेलको मज्जा लिन्छन् । ईश्वरी खुशी हुन्छे । त्यसै दिनदेखि स्कुल पुऱ्याउन लिन पनि शेर्पा जान्छ । ईश्वरी क्रमशः परिवर्तन हुन्छे । व्यायाम गर्न थाल्छे । श्रृङ्गारपटारमा ध्यान दिन्छे । केही समयमा नै छरिछाँटकी हुन्छे । पढाइको वार्षिक रिपोर्ट पनि राम्रो आउन थाल्छ ।

(१४) छ वर्षभित्र ईश्वरीले मोटर, घोडचढी, स्की, युगलनाच सबै सिक्छे र गाडी पनि किन्छे । शेर्पा अमेरिकामा डाक्टरी पढ्दै हुन्छ । बिदा मनाउन ज्यूरिच आउँछ । स्विट्जरल्याण्डको पन्ध्र दर्शनीय थलामध्ये चौधओटा स्थान शेर्पाले घुमाउन लगिसकेको र बाँकि अरोशा घुम्न जाने योजनाअनुसार निस्कन्छन् । ईश्वरीमा आएको परिवर्तन र सुन्दरता देखेर शेर्पा खुशी हुन्छ । आरोशा घुम्न निस्केका शेर्पा र ईश्वरी तुमुलोत्सव मेला हेर्न पुग्छन् । शेर्पाले ईश्वरीलाई विवाहको प्रस्ताव राख्छ । ईश्वरीले स्वीकृति गर्छे । एक आपसमा प्रेम साँटासाँट गर्छन् । यस्ता चखेवा-चखेवी समान जीवनयापन गरिरहेका ईश्वरी र शेर्पाको बीचमा रोहित ईश्वरीसँग विवाह गर्ने मृगतृष्णा बोकेर

बाबुको मृत्यु सन्देशसहित ज्यूरिच आइपुग्छ । एकातिर बाबुको मृत्यु, रोहित तथा शेर्पाले नराम्रो ठानेर परित्याग गर्ने हो कि भन्ने शङ्काले ईश्वरीको मुटु पोल्न थाल्छ । शेर्पालाई ट्रङ्कल गर्छे । बाबुको मृत्युको खबर शेर्पालाई सुनाउँछे । शेर्पा दुःखी हुन्छ । भोलिपल्ट नै अमेरिकाबाट ज्यूरिच आउने कुरा गर्छ तर ईश्वरीले रोक्छे । ईश्वरीले मङ्गले आएको र झुटो प्रेमपत्रले निम्त्याएको समस्या सबै सुनाउँछे । शेर्पाले ईश्वरीलाई शान्त्वना दिन्छ ।

(१५) शेर्पा रिसाउने शङ्काबाट ईश्वरी मुक्त हुन्छे । अब शेर्पाबाहेक आफ्नो भन्ने कोही नरहेको ठान्छे । आँशु पुच्छे र दोर्जे शेर्पाको मायाँलु कल्पनामा रम्न पुग्छे । रातको बाह्र बजेपछि हविश्य नास्ता गरी ननिदाई रात कटाउँछे । अञ्जान शहरमा घुम्न निस्केको रोहित फर्किदैन । ईश्वरी डराउँछे र प्रहरी चौकीमा फोन गर्छे । रोहित थुनामा परेको कुरा थाहा पाउँछे । प्रहरीले रोहित राम्रो मान्छे नभएको र पुर्पक्षबिना छोड्न नमिल्ने कुरा गर्छ । ईश्वरीले समाचार पत्रमा 'सरकारी अत्याचार' शीर्षकले रोहित थुनामा परेको खबर पढ्छे । ईश्वरी आफूले झुटो प्रेमपत्र लेखेकोमा पछुताउँछे । रोहितलाई बन्धनमुक्त गराउनु उसको कर्तव्य ठान्छे । प्रभावशाली व्यक्तिहरूकहाँ विन्तीभाउ गर्न पुग्छे । सर्वप्रथम जनकल्याणकारी सङ्घको सेक्रेटरी पेड्रिककहाँ पुग्छे । पेड्रिकले आफ्नी श्रीमतीसँग पनि परिचय गराउँछ । रोहित भएङ्कर डरलाग्दो सरकारवादी मुद्दामा परेको कुरा सुनाउँछ । ईश्वरी डराउँछे । पेड्रिकले सकेको मदत गर्ने कुरा गर्छ । ईश्वरीको उत्पीडन न्यून पार्नको लागि मनोरञ्जन कार्यक्रम बनाउँछन् । नाचगान गर्छन् । त्यसपछि खाना खान्छन् । पेड्रिक र पत्नीले ईश्वरीलाई रात्रि क्लबमा लिएर जान्छन् । पेड्रिकले मेजिस्ट्रेट, एस.एस.पी, न्यायाधिस तथा अन्य सरकारी नियोगका प्रमुखसँग ईश्वरीको परिचय गराउँछ । त्यहाँ नाचगानसहित रमाउँछन् । राति बाह्र बजेपछि सबै घर फर्किन्छन् । बाटोमा पेड्रिकले रोहित लागूद्रव्यको व्यापारी, हत्यारा भएको कुरा सुनाउँछ । ईश्वरीको डेरा आइपुगेपछि तीनै जना ओर्लिन्छन् । त्यहीँ क्यारिनसँग भेट हुन्छ । क्यारिन गुप्तचरी हुन्छे- ईश्वरीसँग पनि परिचित । क्यारिनमार्फत ईश्वरीको ज्यानको खतरा भएको सङ्केत पाउँछन् । पेड्रिकको पत्नी र ईश्वरीसँगै बस्छन् । पेड्रिक घर फर्किन्छ । "विपत्ति एक्लै आउँदैन, त्यसले साखा सन्तान साथ लिएर आउँछ" (पृ : १६८) । ईश्वरीको रजस्वला ठीक समयमा नहुने भएकाले परिक्षण गराएकी हुन्छे । रिपोर्ट आउँछ । केही गर्दा पनि सन्तान नहुने कुरा रिपोर्टमा लेखिएको हुन्छ । जायजन्म

नहुने भएपछि शेर्पाले छोड्ने हो की भन्ने आशङ्कामा रुन्छे । शेर्पासँगको प्रेम सम्बन्धबारे पेड्रिक पत्नीलाई सबै बेलिबिस्तार सुनाउँछे । ईश्वरीले रुँदै अनिद्रित रात काट्छे ।

(१६) लुगानो शहरमा वनभोजको लागि निम्त्याईएकी हुन्छे- ईश्वरी । पेड्रिकले त्यहाँ उपस्थित विशिष्ट व्यक्तित्वहरूसँग ईश्वरीलाई परेको पितृशोक र रोहितलाई छुटाउनुपर्ने समस्याबारे जानकारी गराउँछ । सबै पौडी खेल खेल्दछन् । पेड्रिक र मेजिष्ट्रेटसँग गहिरो सम्बन्ध राख्न सफल हुन्छे- ईश्वरी । उसले रोहित पक्राउको विषयमा मेजिष्ट्रेट पत्नीसँग चर्चा छोड्छे र छुट्काराको निम्ति निवेदन गर्छे । मेजिष्ट्रेटले रोहितलाई आँफैले थुनेको तर कुनै दण्ड सजायको निम्ति नभई उसकै सुरक्षाको निम्ति भन्छ । ईश्वरी र रोहित दुबै जनाको जीवन खतरामा छ भन्छ र अफिसमा आउने सल्लाह दिन्छ । त्यहाँ भोज खाएर आ-आफ्नो निवासतर्फ लाग्छन् । भोलिपल्ट ईश्वरी मेजिष्ट्रेट अफिस पुग्छे । अफिस भित्रबाट बोलाएपछि भित्र जान्छे । रोहितको बारेमा जानकारी गराउँछे- मेजिष्ट्रेटसँग । अधिकृत आईपुग्छ । मेजिष्ट्रेटले अधिकृतलाई रोहित चेपाङ थुनिनुको कारण अवगत गराईदिन भन्छ । ईश्वरी उसको पछि लाग्छे । अधिकृतले ईश्वरी र रोवोट कम्प्युटरको परिचय गराउँछ । ईश्वरीले रोहित पक्राउको कारण सोध्छे । रोवोटले घनश्याम रावल लागूपदार्थ तस्कर सङ्गठन नेपाल शाखाको सरदार र रोहित त्यसको दाहिने हात भएको कुरा भन्छ । ईश्वरीलाई किम्बदन्तीझैं लाग्छ । ईश्वरी घनश्याम रावल मरिसकेको छ भन्छे । कम्प्युटरले रावल मरेको होईन मारिएको, रोहित चेपाङद्वारा हत्या गराईएको भन्छ । ईश्वरी विश्वास गर्दिन । आफूले मङ्गलेलाई लेखेको प्रेमपत्र सबै झन्झटको कारण देख्छे । रविनकुञ्जले छद्मभेषमा काठमाडौं बसेको समयमा गुप्त तरिकाबाट लागूपदार्थ तस्करीको भिडियो बनाएकी हुन्छे । अधिकृतले चलचित्र प्रदर्शक तयार पारी देखाउँछ । ईश्वरी हेर्न सक्दिन । बाबुको कालाकर्तुत देखेर निन्याउरी हुन्छे । मेजिष्ट्रेटसँग एकपटक रोहितसँग भेट्ने इच्छा प्रकट गर्छे । मेजिष्ट्रेटले फोन गर्छ । एकछिनपछि रोहित चेपाङ ठूलो शिशामा देखापर्छ र जसरी भएपनि छुटाईदिन ईश्वरीलाई आग्रह गर्छ । ईश्वरीले पुनः रोहितसँग साक्षात्कार गर्ने माग गर्छे । सुरक्षा विभागले मान्दैन । मेजिष्ट्रेटले तुरून्त ल्याउन ठाडो हाकिमी अधिकार प्रयोग गर्छ । रोहितलाई भ्यानमा चढाएर ल्याउँछन् । अचानक ढ्वाङ्ग बन्दुक पड्किएको आवाज सुनिन्छ । ऐया भन्दै रोहित जमिनमा

पछारिन्छ । निकैबेर छट्पटिन्छ । प्रहरीले हत्यारा पक्रने अभियान शुरू गर्छन् । ईश्वरी घायल रोहितलाई अँगाल्न अगाडी बढ्छे । पुलिसले रोक्छ । ईश्वरीलाई सुरक्षाको लागि थुनुवा पुर्जि दिन्छन् । रोहित आफ्नो नाम र घरको ठेगाना भन्दै मर्छ ।

(१७) रोहित हत्याकाण्डको खबर तस्वीरसहित पत्रपत्रिकामा छापिन्छ । यो देखेर दोर्जे शेर्पा आत्तिन्छ । ईश्वरीको डेरामा फोन गर्छ । सम्पर्क राख्न सक्दैन । मेजिष्ट्रेट, गार्डरम्यान निलम्बनमा पर्छन् । बन्दीगृहमा ईश्वरी पनि शेर्पाको जाँच बिग्रने डरले छट्पट् हुन्छे । बाबुको सम्पति सबै भष्म खरानी होस् भन्ने चाहन्छे । चौबीस घण्टाभन्दा बढी थुनामा राख्न कानुन विपरीत हुने हुँदा ज्युरिच प्रहरी कार्यालयले ईश्वरीलाई काठमाडौं चलान गर्छ । ईश्वरी त्रिभुवन विमानस्थल उत्रिन्छे । हिँडेरै घरतर्फ प्रस्थान गर्छे । बानेश्वरमा पुगेपछि ठूलो जुलुस भेटछे । जुलुसको माग ईश्वरीलाई घत लाग्छ । एकै छिनमा जुलुसलाई तितरबितर पार्न पुलिसले लाठीचार्ज गर्छन् र गोली चल्छ । भागाभाग हुन्छ । पारिजात, डायमनशमशेर लगायतका साहित्यकारहरू पक्राउमा पर्छन् । गल्ली, कुनाकाप्चा हुँदै ईश्वरी ढुङ्गेघरबाहिर पुग्छे । भित्र जान सक्दिन । सुभद्रा आइपुग्छे । त्यसपछि भित्र जान्छन् । रविनकुञ्ज पनि त्यहीँ हुन्छे । अञ्जनासँग पनि भेट हुन्छ । ईश्वरी ढुङ्गेघरलाई घृणाको दृष्टिले हेर्छे । ईश्वरीले रोहितको मृत्यु सन्देश सुनाउँछे । सुभद्रा बेस्करी रुन्छे । अञ्जना, लक्ष्मीदेवी सबै आँशु झार्छन् । त्यति नै बेला दोर्जे शेर्पाको फोन आउँछ । ईश्वरी कुरा गर्छे । शेर्पाले ईश्वरीको पैतृक सम्पतिलाई घृणा गर्ने कुरा गरेर फोन राख्छ । ईश्वरीको मनको डर सत्य साबित हुन आउँछ तर आफ्नो पिडा सहन गर्छे र सुभद्रालाई सान्त्वना दिन्छे । ईश्वरीलाई खानामा रूचि हट्छ । अञ्जना र लक्ष्मीदेवी पनि निराहार बस्छन् । गर्भवती र पाहुनालाई खालि पेट सुताउन मनासिव देख्दिन र भोजनको निम्ति अनुरोध गर्छे- ईश्वरी । त्यही शिलशिलामा अञ्जना विधवा भएकीबारे जिज्ञासु हुन्छे, अञ्जनाले सबै कहानी सुनाउँछे । अञ्जनाले भोग्नुपरेको दुःख, कष्ट र विधवा हुनुपरेको कारण पनि ईश्वरीको दाइजो देखापर्न आउँछ । आफ्नो सम्पतिविरुद्ध विद्रोह गर्ने भावना ईश्वरीको मनमा आउँछ । ईश्वरी काठमाडौंको जुलुसमा भाग लिन पुग्छे ।

(१८) ईश्वरी ढुङ्गेघर आएको हप्ता दिन बित्छ । रातको समय हुन्छ । ईश्वरी मनमा बाबुले गरेको कुकृत्यको भिडियो दृश्यावली आँखामा टाँसिन आएको अनुभव गर्छे । मङ्गलेको

निर्धनतामा आँफूले नाजायज फाइदा उठाउन खोजेको कारण पनि बाबुको सम्पति देख्छे । चलअचल सबै सम्पति अन्त्य गर्ने दृढ सङ्कल्प गर्छे । त्यसपछि भुइँतलामा फोन गर्छे र चिराग सल्काउन आदेश गर्छे । चाकरहरूले चिराग सल्काउँछन् । त्यसपछि ईश्वरीलाई जानकारी गराउँछन् । ईश्वरी सबै चिराग माथि ल्याउन भन्छे । "त्यस घरलाई आगो लगाएर म भष्म पार्न चाहन्छु" (पृ : १९०) । चाकरहरू माथि उक्लन हच्किन्छन् । ईश्वरी आँफै तल ओर्लिएर दियालो खोस्न पुग्छे र घरका सबै प्राणिलाई तल ओर्लन आज्ञा गर्छे । सबै बाहिर निस्कन्छन् । ईश्वरी घर भष्म बनाउन अघि बढ्छे । लक्ष्मीदेवीले रोक्छे । झम्टेर चिराग खोस्छे । आँफू इन्टरपोलको गुप्तचरी भएको कुरा बताउँछे । आफ्नो असली रूप देखाउँछे । ईश्वरीसँग अन्तराष्ट्रिय परिस्थितिबारे पनि कुरा गर्छे । अन्त्यमा ईश्वरी आफ्नै हातले दियालो निभाउँछे ।

(१९) काठमाडौँमा आन्दोलन चर्किरहेको हुन्छ । रविनकुञ्ज ढुङ्गेघर छोडेर अन्यत्र सर्छे । ईश्वरीको काम समाचार पढ्ने, रेडियो सुन्ने, टेलिभिजन हेर्ने, भएको हुन्छ । यसरी नै महिना दिन बित्छ । बाबुको त्रैमासिक श्राद्ध आउँछ । नाता कुटुम्बलाई निम्तो रोहितले पहिले नै गरिसकेको हुन्छ । गोपालबाबु जेलमा हुन्छ । श्राद्धको काम गर्न बुढीहरू आएका हुन्छन् । एक आपसमा गन्थन गर्छन् । काम थोरै कुरा धेरै सुभद्रालाई त्यति मन पर्दैन । प्रसङ्ग मोड्नको लागि ईश्वरीलाई जिस्काउन पुग्छे । प्रेमपत्रको कुरा गर्छे ईश्वरीलाई हसाउन । ईश्वरी निन्याउरी हुन्छे र अञ्जना भएतिर जान्छे । ईश्वरी अञ्जनासँग जिस्किन्छे । त्यसपछि दुवै जना निदाउँछन् । इश्वरीले नराम्रो सपना देख्छे । अञ्जनाको प्रसव व्यथा सुरु हुन्छ । सुडेनी आउँछन् । डाक्टर नबोलाई नहुने स्थिति आउँछ । ईश्वरीले चिनेजानेका सबैलाई सम्पर्क गर्छे । रविनकुञ्जलाई पनि फोन गर्छे । ऊ अमेरिका पुगेकी हुन्छे । जताततै नकारात्मक उत्तर आउँछ । रुवाबासी हुन थाल्छ । अन्त्यमा ईश्वरीलाई दलबहादुरको याद आउँछ । अञ्जना र दलबहादुरको बोलचाल बन्द भएको हुन्छ । तैपनि टेलिफोन सोधपुछ कार्यालयबाट नम्बर खोजेर दलबहादुरलाई फोन गर्छे । ईश्वरीले रुँदै अञ्जनाको बिग्रेको हालत बताउँछे । दलबहादुर उपचार गर्न आउने कुरा गर्छ । अञ्जनाको अवस्था बिग्रदै जान्छ । ऊ बेहोस हुन्छे । एकछिनमा दलबहादुर आइपुग्छ । अञ्जनाको जाँच गरी बच्चा निकाल्न सफल हुन्छ । अञ्जनाले पनि बिस्तारै आँखा खोल्छे । दलबहादुर र अञ्जनाको आँखा जुध्छन् । अञ्जनाले छोरा कि छोरी भन्ने प्रश्नको उत्तरमा ईश्वरी ढुङ्गेघरको मालिक जन्मेको भन्छे । ईश्वरीले

बच्चाको स्याहार गर्छे । चार, पाँच जना नोकरानी सुत्केरीको सेवामा पालैपालो खटिन्छन् । छोराकी आमा भुँइ प्रस्तरमा सुत्छे र ईश्वरी पलङ्माथि सुत्छे ।

(२०) शिशुको न्वारानको दिन हुन्छ । मुख हेर्ने मान्छेको ओइरो लाग्छ । बच्चाको नाम अनुप राउत जुर्छ । ईश्वरी सारा सम्पति अनुप राउतलाई दान गर्न चाहन्छे । घनश्याम रावलको श्राद्धको तिथि पनि सोही दिन परेको हुन्छ । पुरोहित आउँछन् तर उनलाई अनुप राउत जन्मेको थाहा हुदैन । गरगहना, रुपैयाँ सबै आफूलाई दानमा आउने ठान्छन् र खुशी हुन्छन् । एकछिनमा ईश्वरी आइपुग्छे । उसले सबै खुलस्त पारेपछि पुरोहित निन्याउरो मुख लगाएर फर्किन्छन् । सुत्केरी आमाछोराको परीक्षण गर्न डा. दलबहादुर आईपुग्छ । ईश्वरीले अञ्जनालाई जिस्क्याउँछे । अञ्जनाले डा. दलबहादुरलाई जीवनसाथी बनाउन चाहेको बेहोरा खुलस्त बनाउँछे । डाक्टर रमाउँछ र अञ्जनाको सिउँदोमा एक चिम्टी सिन्दुर भिकेर लगाउँछ र विवाह विधी सम्पन्न गर्छन् । दलबहादुरले ईश्वरीलाई धन्यवाद व्यक्त गर्छ । ईश्वरीले पनि बधाई दिन्छे । विवाहको खबर घरभरि फैलिन्छ । डाक्टरले घरमा फोन गर्छ । दिउँसो सानदार भोजको आयोजना हुन्छ । पाहुनाहरू आउने क्रम जारी हुन्छ । यस्तैमा एक हुल मानिस ग्रामीण भेषमा बाहिर उभिएका हुन्छन् । दलबहादुरले देख्छ र भित्र बोलाउँछ । “यी गरीब कुटुम्बलाई घनश्याम रावलले कहिले पनि घरभित्र हुलेन ईश्वरीमाथि आँखा लगाउलान भन्ने डरले” (पृ : २१२) । दलबहादुरले सबै आगन्तुकलाई भित्र ल्याउँछ । अञ्जनाकी सासू पनि आएकी हुन्छे । अञ्जनाले देख्नेबित्तिकै चिन्छे । ढोगभेट गर्छन् । अञ्जनाले सासूलाई नाती जिम्मा लगाउँछे । ईश्वरी दान दिएको मालसामानको नामसारी गराउने कागजपत्र मिलाउन वकिलसँग व्यस्त हुन्छे । यस्तैमा त्यहाँ जम्मा भएका पाउनाद्वारा षड्यन्त्र रच्छन् । ईश्वरीलाई अत्तोपत्तो हुदैन । ईश्वरीलाई विवाह गर्ने हकदारको रूपमा पहलमान राउत निस्कन्छ साथै अञ्जनालाई जथाभावी गाली गर्छन् । खुकुरी निकाल्छन् । अञ्जना र ईश्वरीलाई थाममा बाधेर कालोमोसो दल्छन् । सुभद्रा अतासमा पर्छे । रविनकुञ्जलाई फोन लगाउँछे । रविन अमेरीका जाँदा शेर्पासँग भेट भएको हुन्छ । रविन र शेर्पा ईश्वरीलाई खबर नगरी भर्खर एयरपोर्ट उत्रेका हुन्छन् । फोनमा घण्टी बज्छ । फोन उठाउँछे । सुभद्राले ढुङ्गेघरको स्थिति बताउँछे । ढुङ्गेघरमा हुर्दुङ्गा मच्चिरहेकै हुन्छ । रीपुराज देखापर्न आइपुग्छ । गुहार माग्न थाल्छ । ईश्वरीको मसाले साथीहरूको जुलुस आउन लागेको देखिन्छ । पुलिसहरू सुरक्षा गर्न तत्पर

हुन्छन् । ढुङ्गेघरभित्र पसेर हुल्याहाहरूलाई समात्छन् । रविन र शेर्पा पनि आइपुग्छन् । दम्पतिको बन्धन रविनले फुस्काईदिन्छे । ईश्वरीको शेर्पाले फुकाउँछ । उनीहरू हातमुख धोएर आउँछन् । दार्जे र ईश्वरीले पति-पत्नी भएको बिधिवत घोषणा गर्छन् । लौकिक विवाह भएको एक घण्टा पश्चात सबैसँग बिदाबारी हुन्छन् । यसरी उपन्यासको अन्त्य हुन्छ ।

यसरी हेर्दा प्रस्तुत उपन्यासको कथावस्तुमा नाटकीय रूपमा घटनाहरू घटित हुन्छन् । यसमा पञ्चायती व्यवस्थामा हुने गरेको भ्रष्टाचारलाई देखाउने काम गरिएको छ । धन प्राप्तिका लागि जस्तोसुकै निकृष्ट काम गर्ने घनश्याम, दाताराम, रोहित र केही सरकारी कर्मचारीहरू अन्त्यमा ती सबै विनष्ट भएका, मान्छेले आफूलाई द्रव्यपिशाच बनाउँदा भोग्नुपर्ने दुर्गतीका घटनाहरू प्रस्तुत गरेर धनप्रतिको अतिशय सम्मोह र त्यसको परिणति देखाउन यो उपन्यास सफल भएको छ । पात्रअनुरूपको भाषा प्रयोग, वर्गीय असमानताले उब्जाएका विकृति, विसङ्गतिहरू प्रस्तुत यस उपन्यास सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो ।

३.३ कथानकको विश्लेषण

धनको धब्बा (२०५१) उपन्यास उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाको औपन्यासिक यात्राको दोस्रो चरणको चौथो उपन्यास हो । दुईसय बीस पृष्ठमा संरचित यस उपन्यासमा सबैभन्दा सानो परिच्छेद तीन पृष्ठको (परिच्छेद एक र परिच्छेद सात) र सबैभन्दा ठूलो चौबीस पृष्ठसम्मको (परिच्छेद बाह्र) गरी जम्मा बीस परिच्छेद रहेका छन् । यसमा नेपाली समाजमा व्याप्त वर्गीय असमानता, २०१७ सालपछिको नेपालको राजनीतिमा देखापरेका विसङ्गतिहरू, राजनीतिक व्यवस्थाबाट सृजित सामाजिक कु-संस्कार प्रशासनमा देखापरेका विशृङ्खल क्रियाकलाप तथा भ्रष्टाचारको चित्रण गरिएको छ । *धनको धब्बा* उपन्यासको कथानक परिपूर्ण देखिन्छ । यस उपन्यासको कथावस्तुले आङ्गिक परिपूर्णता प्राप्त गर्नुका साथै लघुआयामलाई समेटेको छ । यस उपन्यासको कथानकमा मुख्यतः धन प्राप्तिका लागि जस्तोसुकै निकृष्ट काम गर्ने घनश्याम, दाताराम, रोहित र केही सरकारी कर्मचारीहरू र अन्ततः ती सबै विनष्ट भएका मान्छेले आँफूलाई द्रव्यपिसाच बनाउँदा भोग्नुपर्ने दुर्गतीका घटनाहरू प्रस्तुत छन् । उपन्यास सामाजिक, राजनैतिक र प्रेमविषयक तीन धारामा क्रमिक

रूपमा अगाडि बढेको देखिन्छ । यस उपन्यासको आख्यानिक संरचनालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

३.३.१ आरम्भ

आरम्भ अवस्था प्रथम परिच्छेददेखि चौथो परिच्छेदसम्मको कथानक रहेको छ । यस अवस्थामा खास गरी पात्रहरूको परिचय र तिनले सामना गर्नुपर्ने परिस्थिति वा समस्याको बारेमा जानकारी दिइएको छ । जहाँ दृश्यात्मक रूपमा ढुङ्गेघरको वर्णन गरिएको छ । रावलको मृत्युको खबर आउनु, रोहितले रावलको मृत्युमा खल्को हाल्नु, रावलको मृत्युको खबर गुपचुप राख्न रावलको काजक्रिया पण्डितद्वारा गर्ने योजना बनाउनु, रोहितको पूर्व नाम मङ्गले हुनु, गरीब परिवारको चौध वर्षे ठिटो काम र मामको खोजीमा काठमाडौँ आइपुग्नु, विशालबजारमा वालसखी सुभद्रासँग भेट हुनु, सुभद्रासँग फुत्केर भाग्न खोज्दा सामान टुटफुट हुनु, सबैले मङ्गलेलाई चोर ठान्नु, चोरीको आरोपमा थानामा पुग्नुजस्ता घटना घटेका छन् । त्यसपछि सुभद्राले मङ्गलेलाई छुटाउनका लागि गरेका सङ्घर्ष प्रस्तुत छन । नेपाली समाजमा सबैभन्दा ठूलो यथार्थ गरिबी, अशिक्षा, अज्ञानता र वर्गीय शोषण छन् । यी यथार्थ यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । पुँजीपति, उच्चपदस्थ प्रहरी, उच्च तहका प्रशासक तथा नेताहरूले अवला नारीहरूमाथि बलात्कार र चरम शोषण गरेका दृश्यहरू प्रस्तुत गरिएको छ । सहारा माग्न भनी हिडेकी सुभद्रालाई प्रशासनमा पुग्दा प्रशासकले, प्रहरी कार्यालयमा पुग्दा उच्चपदस्थ प्रहरी अधिकृतले, नेताले खराब नियतले हेर्छन् र तदनुरूप व्यवहार गर्छन् । मङ्गलेलाई छुटाउनको लागि हाकिम, जर्नेल, महिला नारी सङ्गठन, मन्त्री सबै ठाउँमा गुहार माग्दा पनि कसैबाट केही सहयोग नपाएपछि घनश्याम रावलसमक्ष सुभद्राले सबै कहानी सुनाउनु, रावलले सहयोग गर्नु, मङ्गलेद्वारा भएको हानीको पैसा तिरेर मिलापत्र गराउनुसम्मका घटना उपन्यासको परिच्छेद तीनसम्मका कथानकमा रहेका छन् । त्यसपछि मङ्गले सुभद्राको सहाराको डोरी समाएर रावलको घरमा प्रवेश गर्नु, ढुङ्गेघरमा बस्न थालेपछि रोहित चेपाङ भनेर चिनिनु, आफ्नो हुलिया त्यागेर शहरिया लवाइखवाइमा चुर्लुम्म डुब्नु, घनश्याम रावलको उद्योग व्यापारको दाहिने हात बन्नु, रावलले स्थापना गरेका सबै गुप्त गुफाको मुख्य सञ्चालक हुनु, सुभद्रालाई पनि व्यापार सङ्घको कार्यालयमा भर्ना गर्नु, सुभद्राको अनुरोधमा लक्ष्मीदेवीलाई पनि कार्यालयमा भर्ना गर्नुसम्म कथानकको आरम्भ अवस्था हो । जहाँ कथानकमा प्रस्तुत पात्रहरूको

परिचयको साथै तिनले भविष्यमा भोग्नुपर्ने समस्याको सामान्य जानकारी पाउन सकिन्छ । यहाँ घनश्याम रावलले मङ्गलेलाई जेलबाट छुटाएर एकातिर सहयोग गरेको छ भने अर्कोतर्फ गलत बाटोमा हिडाएको छ । जहाँ भविष्यमा पात्रहरूले झेल्नुपर्ने समस्याको जानकारी पाउन सकिन्छ ।

३.३.२ विकास

परिच्छेद पाँचदेखि परिच्छेद पन्ध्रसम्मका घटना सन्दर्भ यस उपन्यासको विकासअन्तर्गत पर्दछन् । जहाँ पात्रहरूका सामु नयाँ समस्या उत्पन्न भएको छ र सङघर्ष आरम्भ भएको छ । रोहितले ईश्वरीको प्रेमपत्र पाउनु र सो प्रेमपत्र सुभद्रालाई देखाउनु, ईश्वरीले बाबु घनश्याम रावलसँग जन्मदिनको अवसरमा मङ्गलेसँग विवाह गर्ने इच्छा प्रकट गर्नु, रावल चिन्तित हुनु, आफ्नो जन्मदिनको अवसरमा रोहित र सुभद्राको विवाह गर्ने योजना बनाउनु, सुभद्रा नमान्नु, लक्ष्मीदेवीसँग रोहितको विवाहको घोषणा गरिनुसम्मका घटनामा सङ्कटावस्थाको आरम्भ भएको छ । ईश्वरीको प्रेमपत्र रोहितले प्राप्त गर्नु नै समस्या हो । जसका कारण पात्रहरूमा सङ्घर्ष आरम्भ भएको छ । त्यसपछि रावल र रोहितको भनाभन हुनु, ईश्वरीको प्रेमप्रस्तावसहित रोहित स्विट्जरल्याण्ड प्रस्थान गर्नु, गोविन्द राउतको आमाको नाममा ईश्वरी र गोविन्दको विवाह गर्ने कुरा लेखिएको घनश्याम रावलको पत्र आउनु, सम्पतिको लोभमा परी गोविन्दले श्रीमती अञ्जनाको पेटको बच्चा गिराउन खोज्नु, अञ्जनाले नमान्नु, भागेर प्रधानपञ्चकहाँ पुग्नु, दलबहादुरद्वारा उपचार गराइनु, दलबहादुरले अञ्जनासँग विवाहको प्रस्ताव राख्नु, अञ्जना नमान्नुजस्ता घटना सन्दर्भ ईश्वरीकै प्रेमपत्र र दाइजोको रूपमा आउने सम्पतिका कारण आएका समस्या हुन् । पितृसत्तात्मक समाज व्यवस्थाले गर्दा महिलाहरूमाथि हुने गरेको चरम शोषणलाई यहाँ देखाइएको छ । प्रेम विवाह गरी ल्याइएकी अञ्जना यस सोचकी सिकार भएकी छ । यसै सोचका प्रभावमा परी स्वयं नारीले नारीमाथि अमानवीय अत्याचार गरिरहेका छन् भन्ने कुरा पनि यसमा देखाइएको छ । अञ्जनाकी सासूले अञ्जनाको गर्भ तुहाइदिन सिन्काहरूले गुप्ताङ्गमा घोचीघोची उसको गर्भस्थललाई छियाछिया पारेको दृश्य तथा पैसाको लोभमा आफ्नै प्रेमिका पत्नीलाई पिट्ने, आफ्नै सन्तान बन्न आउँदै गरेको भ्रुण समाप्त पार्ने जालझेल, तथा पत्नीको पेटमा लात हान्ने पतिको दानवरूप यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । यी सबै कथानकको विकास अवस्था हुन् । त्यस्तै अञ्जना र गोविन्दको झगडाको खबर पाएर

अञ्जनाको बाबु रिपुराज गोविन्दको घर आउनु, रिपुराजले घनश्याम रावलको मृत्युको खबर सुनाउनु, अञ्जनालाई गरेको दुर्व्यवहार सम्झेर गोविन्द पछुताउनु, अञ्जनालाई लिन प्रधानपञ्चकहाँ जानु, दलबहादुरले अञ्जनालाई लिएर मात्र काठमाडौँ जाने अडान लिनु, आमसभा हुनु, अञ्जना घर जानु, दाताराम आएर गोठको भैँसी फुकाएर लानु, लोग्नेको खोजीमा अञ्जना घरबाट निस्कनु रहेका छन् । त्यसपछि अञ्जना आमसभा भएको ठाउँमा पुग्नु, गोविन्दको पार्थिव शरीर देख्नु, अञ्जनालाई मुर्दानजिक जान नदिईनु, दलबहादुरले सहयोग गर्नु, गोविन्दकी आमालाई दाहसंस्कारको काम सुम्पिएर दलबहादुरको अनुरोधमा अञ्जनालाई उपचारको लागि काठमाडौँ ल्याउनु, रोहित ईश्वरीसँग विवाह गर्ने सपना बुन्दै स्विट्जरल्याण्ड पुग्नु, ईश्वरीको रूप सौन्दर्य देखेर मोहित हुनु रहेका छन् । यसैगरी रोहितले ईश्वरीसँग डायमनशमशेरको जेलजीवनको व्याख्या गर्नु, ईश्वरीको डेरामा पुग्नु, ईश्वरीले रोहितलाई बाहिर डुल्न जान आग्रह गर्नु, रोहित नफर्कनु, रोहित थुनामा पर्नु, उसलाई छुटाउनको लागि ईश्वरीले प्रभावशाली व्यक्तिहरूकहाँ बिन्तीभाउ गर्नुसम्मका घटना सन्दर्भहरू यस उपन्यासको विकास अवस्था हुन् ।

यहाँ सरकारी प्रशासन र भ्रष्टता तथा समर्थकहरूको कुरूप अनुहारको भण्डाफोर गरिएको छ । गाउँमा विकासका नाममा ठूलो-ठूलो रकम परियोजना आउने गरेको तर त्यो रकम विकासमा नलगाई गाउँका प्रशासक र शोषकहरू आपसमा मिलेर खाने गरेको र घुस खान नमान्नेले ठूलो दुःख झेल्नुपरेको यथार्थ उपन्यासको विकास अवस्थामा प्रस्तुत छ । भुजेल, कृष्णहरि, प्रधानपञ्च राइहरूले इमान्दार डाक्टर दलबहादुरसँग गरेका व्यवहार र परियोजनाको रकम स्वाहा पारेको कुरामार्फत यस यथार्थको उद्घाटन गरिएको छ । राई, कृष्णहरिजस्ता व्यक्ति दुराचार र भ्रष्टाचारका प्रतिनिधिहरू हुन् । धनी साहुहरूबाट गरीब ऋणीहरूले भोग्नुपरेको शोषण गोविन्द राउतको परिवारमाथि साहु दातारामले गरेको दुर्व्यवहारबाट प्रष्ट हुन्छ । पाँच सयबाट पन्ध्रसय बनाइएको ऋण तिर्न नसक्दा राउतले पाएको दुःख त छ नै राउतको हत्यापछि होस गुमाएकी पत्नीलाई पतिको लासनजिक जान समेत दिइँदैन । राउतको मृत्युकै दिन गोठका सबै गाइबस्तु पनि फुकाएर लगेको छ । यस्तो सामन्तीशोषण उपन्यासको विकास अवस्थाका घटनामा देखाइएको छ ।

३.३.३ उत्कर्ष

पहिलो सङ्कटावस्था ईश्वरीको प्रेमपत्र रोहितले प्राप्त गर्नुले अन्य सङ्कटावस्था जन्माएको छ र सङ्कटावस्थाहरूको एउटा शृङ्खला नै तयार भएको छ । प्रथम सङ्कटावस्थाका कारण चरित्रमा परिवर्तन आएको छ र नयाँ-नयाँ समस्या उत्पन्न भएर सङ्घर्ष बढ्दै गएर कथानकको विकास भएको छ । सङ्कटावस्थाको शृङ्खलाले अन्त्यमा पात्रहरूलाई यस्तो स्थितिमा पुऱ्याएको छ जो सबैभन्दा महत्वपूर्ण, गम्भीर र निर्णायक सङ्कटावस्था बन्न पुगेको छ । गोली लागेर रोहित चेपाङको मृत्यु हुनु नै उत्कर्ष वा अन्तिम सङ्कटावस्था हो । ईश्वरी मेजिष्ट्रेट अफिस पुग्नु, बाबु घनश्याम रावलको कालाकर्तुत थाहा पाउनु, मेजिष्ट्रेटसमक्ष रोहितसँग भेट्ने इच्छा प्रकट गर्नु, रोहित सिसामा देखिनुजस्ता घटना सन्दर्भ रहेका छन् । त्यस्तै ईश्वरीले फेरी रोहितसँग साक्षात्कार गर्ने माग गर्नु, सुरक्षा विभागले नमान्नु, मेजिष्ट्रेटले ठाडो हाकिमी अधिकार प्रयोग गर्नु, रोहितलाई भ्यानमा चढाएर ल्याइनु, अचानक बन्दुक पड्किएको आवाज आउनु, रोहित जमिनमा पछारिनु र छट्पटिदै मर्नुसम्मका घटना सन्दर्भ यस उपन्यासको उत्कर्ष चरणमा पर्दछन् । परिच्छेद सोह्रका घटना यस भागमा पर्दछन् ।

यहाँ तस्करी भ्रष्टाचारबाट मानिस कति छिटो धनाड्य बन्छ भन्ने कुरा घनश्याम रावलमार्फत देखाइएको छ । घनश्याम रावल, रोहित चेपाङ, प्रहरी महानिरीक्षकहरू यसका अगुवा हुन् । **मेडेलिन तस्कर गिरोह**का नामले विश्वव्यापी रूपमा यो सञ्जाल फैलिएको देखाएर यही सञ्जाल नै सर्वाधिक शक्तिशाली छ भन्ने यथार्थ रोहित चेपाङको मृत्युको घटनामार्फत प्रस्तुत गरिएको छ । गाउँको सोझो केटो मङ्गले धनप्रतिको मोहको कारण अकालमा नै मृत्युको सिकार हुन पुगेको छ ।

३.३.४ अपकर्ष

रोहितको मृत्यु भएपछि कथानकको अपकर्ष चरण सुरु भएको छ । यस अवस्थामा आईपुग्दा कथानकका पात्रहरूको चर्को सङ्घर्ष मत्थर भएको छ । छरिएको घटना प्रवाहलाई समेट्ने अङ्गाल्ने काम उपन्यासकारले गरेका छन् । रोहितको मृत्युको कारण सङ्घर्ष कार्य टुङ्ग्याउनीमा पुगेको छ । रोहित हत्याकाण्डको खबर पत्रपत्रिकामा छापिनु, मेजिष्ट्रेट, गार्डरम्यान निलम्बनमा पर्नु, ज्यूरीच प्रहरी कार्यालयले ईश्वरीलाई काठमाडौं चलान

गर्नुजस्ता घटना सन्दर्भ रहेका छन् । त्यस्तै काठमाडौँमा आन्दोलन, जुलुस भइरहेको अवस्था, ईश्वरी ढुङ्गेघर पुग्नु, ढुङ्गेघरलाई घृणाको दृष्टिले हेर्नु, ईश्वरीले ढुङ्गेघरका मानिसहरूलाई रोहितको मृत्युको खबर सुनाउनु, दोर्जे शेर्पाको फोन आउनु, ईश्वरीको पैतृक सम्पतिलाई घृणा गर्ने कुरा व्यक्त गरेर फोन राख्नु, अञ्जना विधवा हुनुमा पनि ईश्वरीको दाइजो देखापर्न आउनुजस्ता घटना रहेका छन् । यहाँ ईश्वरीले आफ्नो बाबुले अनैतिक कार्य गरी कमाएको धनलाई आफ्नो नैतिकतामाथि लागेको दाग सम्झेकी छ । यसरी क्रमशः कथानक टुङ्ग्याउनीमा पुगेको छ । ईश्वरीको मनमा आफ्नो सम्पतिविरुद्ध विद्रोह गर्ने भावना आउनु, ईश्वरीले ढुङ्गेघर भष्म बनाउन खोज्नु, लक्ष्मीदेवीले चिराग खोस्नु, आँफू इन्टरपोलको गुप्तचरी भएको कुरा बताउनु, लक्ष्मीदेवी ढुङ्गेघर छोडेर अन्यत्र सर्नु रहेका छन् । साथै अञ्जनाको प्रशवव्यथा सुरु हुनु, डाक्टर बोलाउनुपर्ने स्थिती हुनु, ईश्वरीले दलबहादुरलाई बोलाउनु, दलबहादुर आएर बच्चा निकाल्न सफल हुनुसम्मका घटना कथानकको अपकर्ष चरणमा पर्दछन् । परिच्छेद १७, १८ र १९ सम्मका घटना यस खण्डमा पर्दछन् ।

३.३.५ अन्त्य

यस अवस्थामा आइपुग्दा सङ्घर्ष टुङ्गिएको छ । पात्रहरूले आफ्नो कार्यअनुसारको फल पाएका छन् र कथानकको अन्त्य भएको छ । अञ्जनाको छोराको न्वारान र घनश्याम रावलको श्राद्धको तिथि एकै दिन पर्नु, बच्चाको नाम अनुप राउत राखिनु, ईश्वरीले सारा सम्पति अनुप राउतको नाम गर्नुरहेका छन् । त्यस्तै अञ्जना र दलबहादुरको विवाह हुनुजस्तो काल्पनिक यथार्थ पनि कथानकको अन्त्य चरणमा भएको छ । भोजको आयोजना गरिनु, अञ्जनाकी सासू पनि आउनु, अञ्जनाले सासूलाई नाती जिम्मा लगाउनु, भोजमा उपस्थित पाहुनाद्वारा षड्यन्त्र रचिनु, ईश्वरीलाई विवाह गर्ने हकदारको रूपमा पहलमान राउत निस्कनु, अञ्जनालाई जथाभावी गाली गर्नु, अञ्जना र ईश्वरीलाई थाममा बाँधेर कालोमोसो दल्नुजस्ता घटना कथानकको अन्त्य चरण हो । त्यस्तै पुलिसहरू ढुङ्गेघरभित्र पसेर हुल्याहाहरूलाई समात्नु, रविन र शेर्पा आइपुग्नु, दोर्जे शेर्पा र ईश्वरीले विधिवत पति-पत्नी भएको घोषणा गर्नु र सुभद्राले सबैलाई बिदाई गरेर उपन्यासको अन्त्य भएको छ । परिच्छेद बीसका घटना यस खण्डमा पर्दछन् ।

यसरी *धनको धब्बा* उपन्यासको प्रयुक्त कथानकमा फ्रेटागका अनुसार कथानकको विकासका पाँच चरणमा विभाजन गरेर हेर्दा यो सिद्धान्त लागू भएको पाइन्छ । त्यसैले यस उपन्यासको कथानकलाई नियमित कथानक भन्न सकिन्छ । यसै आधारमा कथानकलाई तीन भाग आदि, मध्य र अन्त्यमा पनि बाँड्न सकिन्छ । माथि उल्लेख गरेकै पाँच चरणलाई नै तीन भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ । आरम्भ र विकास खण्डलाई आदि भाग, उत्कर्षलाई मध्य भाग र अपकर्ष तथा अन्त्यलाई अन्त्य भागमा राखेर हेर्न सकिन्छ । कथानकको विकासक्रमका यी पाँच अवस्थालाई फ्रेटागको पिरामिडमा यसरी देखाउन सकिन्छ :

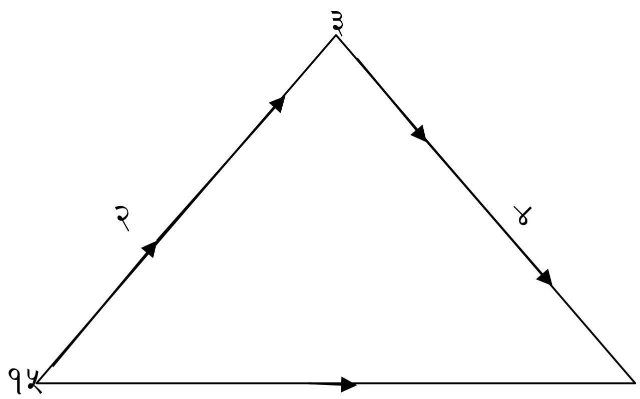

सङ्केतहरू

(१) आरम्भ

(२) विकास

(३) उत्कर्ष

(४) अपकर्ष

(५) अन्त्य

→ कथानक विकासको गतिको दिशा आरम्भ

जर्मन समालोचक गुस्ताव फ्लुवर्ट फ्रेटागका अनुसार कथानकको आदि भागमा सर्वप्रथम मुख्य चरित्रको चिनारी गराइन्छ र तिनले सामना गर्नुपर्ने समस्याका बारेमा जानकारी गराइन्छ । परिच्छेद एकदेखि परिच्छेद चारसम्मको कथानक आरम्भ अवस्था हो । ढुङ्गेघरको वर्णनदेखि रोहितले लक्ष्मीदेवीलाई कार्यालयमा नियुक्त गर्नुसम्म कथानकको आरम्भ अवस्था हो ।

विकास

फ्रेटागका अनुसार यस अवस्थामा आइपुग्दा पात्रहरूको सङ्घर्ष आरम्भ हुन्छ । परिच्छेद पाँचदेखि परिच्छेद पन्ध्रसम्मका घटना यसमा पर्दछन् । रोहितले ईश्वरीको प्रेमपत्र पाउनुदेखि जेलमा भएको रोहितलाई छुटाउन ईश्वरीले प्रभावशाली व्यक्तित्वकहाँ बिन्तीभाउ गर्नुसम्मका सन्दर्भ विकास अवस्थाअन्तर्गत पर्दछन् ।

उत्कर्ष

रोहितको मृत्यु हुनु कथानकको उत्कर्ष अवस्था हो । परिच्छेद सोह्र का घटना कथानकको उत्कर्ष अवस्था हो ।

अपकर्ष

गोली लागेर रोहितको मृत्यु भएपछि कथानकको अपकर्ष चरण सुरु भएको छ । रोहित हत्याकाण्डको खबर पत्रपत्रिकामा छापिनुदेखि अञ्जनाले बच्चा जन्माउनुसम्मका घटना कथानकको अपकर्ष चरणअन्तर्गत पर्दछन् । परिच्छेद सत्रदेखि परिच्छेद उन्नाइससम्मका कथानक अपकर्ष चरण मान्न सकिन्छ ।

अन्त्य

यस अवस्थामा आइपुग्दा सङ्घर्ष टुङ्गिएको छ । अञ्जनाको छोराको न्वारान हुनुदेखि ईश्वरीले दोर्जे शेर्पासँग विवाह गर्नु र सुभद्राले सबैलाई बिदाइ गर्नुसम्मका कथानक अन्त्य अवस्थामा पर्दछन् । परिच्छेद बीसका कथानक अन्त्य चरण हो ।

यसरी फ्रेटागले देखाएका कथानकीय विकासका सबै अवस्था क्रमिक रूपमा यस उपन्यासको कथानकमा लागू भएको देखिन्छ ।

३.४ निष्कर्ष

उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाको *धनको धब्बा* उपन्यास सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो । यहाँ पञ्चायतकालीन नेपाली राजनीतिको परिदृश्यलाई समेटिएको छ । पञ्चायती व्यवस्थामा हुने गरेको भ्रष्टाचारलाई देखाउने काम गरिएको छ । उपन्यासकारले यहा कतैकतै आफ्नै जीवनवृत्त पनि देखाएका छन् । घनश्याम, दाताराम, रोहित र केही सरकारी कर्मचारीहरू धनको धब्बाका रूपमा यहाँ चित्रित भएका छन् । खास गरेर वर्गीय असमानताले उब्जाएका विकृति, विसङ्गतिहरू प्रस्तुत गर्नु नै यस उपन्यासको विशेषता हो । धनी र गरीबमा रहेको भिन्नता तथा गरीब वर्गले भोग्नुपर्ने यथार्थलाई यहाँ कलात्मक किसिमले प्रस्तुत गरिएको छ । अशिक्षित र पिछडिएका नेपाली नारीहरूले भोग्नुपरेका व्यथाको चित्रण गरिएको छ । धनको नाममा पुरुषले भन्दा नारीहरूले दुःख भोग्नुपरेको

सामाजिक यथार्थलाई देखाइएको छ । धन प्राप्तिका लागि जस्तोसुकै काम गर्दा अन्त्यमा ती सबै विनष्ट भएका छन् । धन प्राप्तिको लागि नैतिक मूल्य र मान्यता त्याग्दा कहिल्यै भलो नहुने यथार्थलाई उपन्यासमा देखाइएको छ । बीस परिच्छेद र दुई सय बीस पृष्ठमा विभाजित यस उपन्यासको कथावस्तु पञ्चायती व्यवस्थामा हुने गरेका भ्रष्टाचार, महिला हिंसा र लागूऔषध ओसारपसारलाई विषयवस्तुका रूपमा लिएर २०१७ सालदेखि २०४६ सालको जनआन्दोलनको समयावधी समेटिएको छ । यसको मूलः कथावस्तु घनश्याम रावलको कालो धन्धा र रोहित चेपाङको कथामा अनेक उपकथाहरू गुप्तचरी रवीनकुञ्जको प्रसङ्ग तथा ईश्वरी र दोर्जे शेर्पाको प्रेम प्रसङ्ग, ईश्वरीले रोहितलाई लेखेको झुटो प्रेमपत्रको प्रसङ्ग, ईश्वरीसँग सम्बद्ध गोविन्द राउत र अञ्जनाको प्रसङ्ग, प्रधानपञ्च झनक राईको प्रसङ्गजस्ता उपकथाहरू जोडिएर आएका छन् । यस उपन्यासमा सामाजिक, राजनीतिक, यथार्थवादी तथ्यहरूमा लेखकीय कल्पनाले प्रश्रय पाएको छ । *धनको धब्बा* उपन्यासलाई कल्पना र सामाजिक, राजनीतिक यथार्थवादको सामञ्जस्य भएको उपन्यासअन्तर्गत राख्न सकिन्छ । यस कथानकको बनोट अन्य उपन्यासको तुलनामा फितलो रहेको छ । उनको यस उपन्यासले डायमनशमशेर राणाको औपन्यासिक स्तरलाई समेत खस्काएको छ । तथापि पस उपन्पासमा कथात्मक प्रस्तुति छ किनभने यहाँ उपन्यासकार एउटा कथावाचकको रूपमा तटस्थ रहेर उपन्यासको कथानकलाई तृतीय पुरुष शैलीमा अगाडि बढाएका छन् । यस उपन्यासकी नायिका ईश्वरी रावल र दोर्जे शेर्पा तथा अञ्जना र दलबहादुर बीच मिलन गराएर उपन्यासलाई संयोगान्त बनाइएको छ ।

परिच्छेद चार

धनको धब्बा उपन्यासमा पात्रविधान

४.१ विषयप्रवेश

डायमनशमशेर राणा नेपाली उपन्यास लेखनका उच्च व्यक्ति हुन् । *धनको धब्बा* उपन्यास सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो । राणाशासनकालमा घटेका यथार्थ घटनालाई आधार बनाएर लेखिएका उनका उपन्यासहरू विशेषत: राजनीतिक र ऐतिहासिक महत्त्वका छन् । प्रस्तुत *धनको धब्बा* उपन्यासमा पञ्चायती व्यवस्थामा हुने गरेका अन्याय, अत्याचार, महिलाहिंसा र भ्रष्टाचारका घटनालाई ऐतिहासिक, वर्गीय तथा काल्पनिक पात्रहरूको प्रयोग गरी उपन्यासको घटनाक्रमलाई जीवन्त बनाउने प्रयास गरिएको छ । उपन्यासलाई जीवन्त बनाउनको लागि पात्रको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । पात्रकै क्रिया वा संवादले औपन्यासिक गति प्रदान गरिरहेको हुन्छ । “चरित्र कथाको जग हो र यसैबाट कथामा जीवन्तता आउँछ” (शर्मा, २०५५ : ३६६) । उपन्यासको घटनालाई अगाडि बढाउन पात्रको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ ।

उपन्यासका पात्रहरू खासगरी मानव जीवनबाटै ग्रहण गरिन्छन् । पात्र निर्माणका मूलस्रोत पनि मानवसमाज र मानवजीवन नै हो । उपन्यासका पात्रले तीनै मानवीय क्रियालाई प्रस्तुत गर्दछन् । उपन्यासले पात्रका माध्यमबाट मानव चरित्रको यथार्थ प्रस्तुत गर्न खोजिएको हुन्छ । पात्रहरूले कृतिभित्र निभाएको भूमिका, गरेका कार्य तथा गुण, दोष, विशेषता र भिन्नताको समेत ख्याल गरेर वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । यस परिच्छेदमा *धनको धब्बा* उपन्यासमा उपस्थित गराइएका पात्रहरूलाई शैलीवैज्ञानिक दृष्टिकोणको आधारमा वर्गीकरण गरिएको छ ।

४.२ धनको धब्बा उपन्यासका पात्रको विश्लेषण

पत्र उपन्यासको अत्यन्त महत्वपूर्ण तत्त्व हो । पात्रबिना उपन्यासको कल्पनासमेत गर्न सकिदैन । त्यसैले गर्दा हरेक उपन्यासमा पात्रको उपस्थिति रहेकै हुन्छ । उपन्यासको घटनालाई अगाडि बढाउन पात्रको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । त्यसैले पात्र उपन्यासको अत्यन्त महत्त्वपूर्ण अङ्ग हो । डायमनशमशेर राणाको *धनको धब्बा* उपन्यास बहुसङ्ख्यक

पात्रहरूको प्रयोग गरिएको चरित्रप्रधान उपन्यास हो । यस उपन्यासमा मानवीय र मानवेत्तर दुवै किसिमका पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ ।

धनको धब्बा उपन्यासमा रोहित चेपाङ, घनश्याम रावल, बैकुण्ठराज, गोपाल राई, धर्मावलम्बी, गोविन्द राउत, दलबहादुर, दाताराम, झनक राई, म्यानेजर, गोपालबाबु, मुखिया, दोर्जे शेर्पा, प्रहरी अधिकृत, डि.एस.पी माइकल, प्रहरी महानिरिक्षक तुला राई, जर्नेल, गोपाल राई, हल्कारा, कृष्णहरी भूज्याल, रिपुराज लुइँटेल, डि.एस.पी गास्नर, पेड्रिक, गार्डरम्यान, रामकृष्ण, मेजिष्ट्रेट, अधिकृत जर्ज, पण्डित, पहलमान राउत, रामकृष्ण राउत, बासुदेव राउतजस्ता पुरुष पात्र र सुभद्रा, ईश्वरी रावल, रविनकुञ्ज, अञ्जना, सुन्तली, रोनाल्ड रेगन, मारग्रेट थ्याचर, रेनेगेटे, पेड्रिक पत्नी, क्यारिनजस्ता नारी पात्रहरू रहेका छन् । प्याकुली, रोहितका बाबुआमा, सुभद्राका बाबुआमा, मुन्सी, डायमनशमशेर राणा, दलबहादुरकी आमा, प्रधान न्यायाधीश, पुलिस, विभागीय प्रमुख उपन्यासमा प्रत्यक्ष रूपमा देखानपर्ने हुनाले ती नेपथ्य पात्रहरू हुन् । तारिणीप्रसाद कोइराला, गिरिजाप्रसाद कोइराला, त्रिपुरवर सिंह, मनमोहन अधिकारी, निर्मल लामा, गंगालाल, डा.के.आइ. सिंहजस्ता ऐतिहासिक पात्रहरू पनि उपन्यासमा रहेका छन् । ती बाहेक अन्य पात्रहरू प्रत्यक्ष रूपमा उपस्थित भएर कार्य गरेकोले ती मञ्चीय पात्र हुन् । यी विभिन्न पात्रका समान प्रकारको भूमिका छैन । भूमिकाका आधारमा यस उपन्यासका पात्रहरूलाई प्रमुख, सहायक र गौणपात्रका रूपमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । तिनको चर्चा तल गरिएको छ :

४.२.१ प्रमुख पात्र

धनको धब्बा उपन्यासको सम्पूर्ण कथावस्तुलाई डोऱ्याउने रोहित चेपाङ र ईश्वरी रावल यस उपन्यासका प्रमुख पात्र हुन् । यिनीहरूको विस्तृत चर्चा तल गरिएको छ :

४.२.१.१ रोहित चेपाङ

रोहित *धनको धब्बा* उपन्यासको प्रमुख पुरुष पात्र हो । उपन्यासको सम्पूर्ण कथावस्तुलाई डोऱ्याउने यो पात्र नायक पनि हो । रोहितको पूर्व नाम मङ्गले हुन्छ । उसको जन्म सगरमाथा अञ्चल, सोलुखुम्बू जिल्लामा भएको थियो । “सिसाखोला गाउँमा अवस्थित तीन घर चेपाङमध्ये एक परिवारको छोरो हो- रोहित चेपाङ” (पृ : ६) । गरीब परिवारको

चौधवर्षे ठिटो मङ्गलेको अवस्था ज्यादै टिठलाग्दो छ । यस कुरालाई तलको अंशले स्पष्ट पारेको छ :

> "चाउलो फाटेको टोपी, घेरा लाठ । हातगोडा फुटेको । नङ लामा-लामा, मयलयुक्त गर्धन । लिखा टल्किएका । जुम्रा टाँसिएका । नब्बे प्रतिशत नेपाली नागरिकको प्रतिमूर्तिलाई काठमाडौंली कन्याले राम्ररी ठम्याइछ । त्यो कन्नेको लालनपालन काठमाडौंमा हुनुको अतिरिक्त यही शहरिया आवोहवामा वयस्क भएकी थिई । शुद्ध भाषामा बोली- चेपाङ भाइ तिमी नेपाल कहिले आएको ?" (पृ : १५) ।

मङ्गलेको वास्तविक अवस्था यही नै हो । घरमा खानेकुरा केही नभएपछि कामको खोजीमा काठमाडौं आइपुगेको मङ्गले चोरीको आरोपमा पक्राउ परी यातना पाउँछ । सुभद्राले सहयोग गर्छे । रोहित बालसखी सुभद्राकै सहाराको डोरी समाएर घनश्याम रावलको घरमा पुग्छ । "विद्या आर्जन गर या नगर तर दुई चार अक्षर पढेर फाइफुट्टी लगाउन जान्नुपर्छ" (पृ : ३५) । रावलको उक्त उपदेशअनुसार रोहित चेपाङले विस्तारै-विस्तारै आफ्नो हुलिया त्यागेर पुरै सहरिया लवाइखवाइमा चुर्लुम्म डुब्दछ । उमेरको बढ्दो क्रमसँगै रोहित घनश्याम रावलको उद्योग र व्यापारको दाहिने हात बन्न पुग्दछ । रोहित गरीब वर्गको प्रतिनिधी पात्र हो । ऊ जस्तोसुकै परिस्थितिसँग पनि भिड्न सक्ने बनेको छ । तथापि ईश्वरीको झुटो प्रेमपत्रमा फसेको छ । "यो मेरी प्रेयसीको पत्र हो । यसमा उसको र मेरो चाँडै विवाह हुने शुभ समाचार छ । आएगी बारात बजेगी शहनाई...!" (पृ : ४९) । रावलको घरमा बसेर रावलकै छोरीसँग विवाह गरेर सारा सम्पति आफ्नो बनाउने सपना देखेको छ । आफ्नो सपना पुरा गर्नको लागि रावलको हत्या गर्न समेत पछि पर्दैन । रावलको मृत्युपश्चात काजकियाको बन्दोबस्त मिलाएर प्रेमपत्रसहित स्विट्जरल्याण्ड पुग्छ । ईश्वरीको रूप र सौन्दर्य देखेर मोहित हुन्छ । त्यहाँ पुग्नेबित्तिकै अवैध कारोबार गरेबापत इन्टरपोलद्वारा पक्राउ पर्दछ र गोलि लागेर उसको मृत्यु हुन्छ । "बिचरा ऊ मङ्गले थियो । हिमाली माटोमा जन्मेको । हिमपातमा पुरिएको । कस्तुरी, मृग, घोरल, थारलसँग खेलेको । डाँफे मुनालसँग हाँसेको । गुराँस-गोब्रेसल्ला, उत्तिस, फ्लाँस, बकैनुमाथि चढेको" (पृ : १८०) । यस्तो पहाडी सोझो केटो मङ्गले दुर्भाग्यबस काठमाडौं आइपुगेको छ । धनपिसाच रावलको साँचामा ढालिएर सम्पति आर्जनको अभियानमा पागल बन्न पुग्दछ र सम्पतिकै लोभका कारण अकालमा मृत्यु भएको छ । रोहित चेपाङ वास्तवमा साहसिक, आँटिलो र मिहेनती पनि छ तर उसले राम्रो अवसर पाएन । राम्रो शिक्षा र अवसर पाएको

भए राम्रै व्यक्तित्व हुने थियो भन्ने अनुमान लगाउन सकिन्छ । यस कुरालाई तलको अंशले स्पष्ट पारेको छ :

> "शिक्षा-दिक्षाको अवसर पाएको खण्डमा नेपाली कुनै जाति पछि नपर्ने प्रष्ट देखियो । वास्तवमा यही जाँगर र लगनशीलताले राम्रो कामको प्रगतिपथमा लम्किने शुभ-अवसर पाइरहेको भए ऊ राष्ट्र निमार्णको निम्ति पनि उपयुक्त हुने थियो, कर्णधार । तर, कठै ! त्यस सुवर्ण मौकाबाट बञ्चित हुनुपर्‍यो । ऊ रावलको कठपुतली । मालिकको तालमा ननाची भएन । जसले उसलाई शनैः शनैः मानवीय प्रवृत्तिबाट अलग्याएर आफूजस्तै आसुरी चित्रवृत्तिमा ढाल्यो । पौरुषेय, दाम्भ्य र हिंसालु तुल्यायो" (पृ : ३६) ।

पहाडी चेपाङ जातिको केटो मङ्गले सुद्ध नेपाली भाषा पनि बोल्न नजान्ने घरलाई घाहार भन्ने केटो घनश्याम रावलको इच्छा र उपदेशअनुरूप छोटो समयमा नै विद्या हाँसिल गरी रावलको कम्पनीको प्रधाननिर्देशक तथा रावलको दाहिने हात बन्न पुगेको छ । साथै देशभरी भ्रमण गर्ने अवसरसमेत पाएको छ । यस कुरालाई तलको अंशले स्पष्ट पारेको छ :

> "कल्पना गरिनसक्नु उपलब्धि । चेपाङ जाति ओढारमा बस्न रुचाउने , नाङ्गै बस्ने, जङ्गलको कन्दमूल खाने, सुकिलो लुगा लगाएको मानिस देख्दा डराएर भाग्ने जातिको रूपमा विगतदेखि चिन्हिदै आएको छ । अर्थात यस जातिको चेतना वृद्धि र उत्थान हुन असम्भव छ भन्ने धारणालाई बिल्कुल असत्य साबित गर्‍यो रोहित चेपाङले" (पृ : ३६) ।

यसप्रकार एउटा गाउँको सोझो केटो मङ्गले तस्कर व्यापारको हर्ताकर्ता रोहित चेपाङ बनेको छ । मङ्गले हुँदा उसले धेरै दुःख पाएको छ । गरीबका छोराछोरीलाई धनी, सामन्तहरूले कसरी प्रयोग गर्दछन् भन्ने गतिलो उदाहरण हो- रोहित चेपाङ । साथै पैसाको लागि जस्तोसुकै कार्य गर्न पनि पछि नपर्ने रोहित प्रतिकूल पात्र हो । उसले सम्पतिको लागि आफ्नै मालिकको समेत हत्या गराएको छ । रोहित एक स्वार्थी व्यक्ति पनि हो । उसले काठमाडौँ आएपछि सुखभोगको लागि गलत बाटोमा लागेको छ । उसले आफूलाई जन्म दिने आमाबाबुलाई र आफ्नो गाउँलाई उपन्यासमा कहीँकतै पनि सम्झिएको छैन । घनश्याम रावलले लक्ष्मीदेवीसँग विवाह घोषणा गर्दा पनि ऊ चुपचाप बसेको छ । ईश्वरीको झुटो प्रेमपत्रमा फसेको छ । सुभद्राले उसलाई धेरै मायाँ गर्छे तर उसले चिन्न सकेको छैन र अन्ततः सम्पतिकै लोभका कारण उसको मृत्यु भएको छ ।

अध्ययनका दृष्टिले रोहित चलाख, तीक्ष्ण बुद्धी भएको व्यक्ति हो । गाउँको सोझो केटो काठमाडौँसम्म आउने आँट गरेको छ । राम्रो शिक्षादिक्षा र अवसर पाएको भए राम्रै व्यक्तित्व हुन सक्दथ्यो ।

सैद्धान्तिक दृष्टिले रोहितलाई हेर्दा उपन्यासको कथावस्तुको केन्द्रिय भूमिका निर्वाह गर्दै कथानकलाई सक्रिय, जीवन्त र विकसित तुल्याउने रोहित एक गतिशील पात्र हो । जीवनचेतनाका दृष्टिले हेर्दा रोहित व्यक्तिगत जीवनचेतना भएको गरीब वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने वर्गीय पात्र हो । उपन्यासको सुरूदेखि अन्त्यसम्म सक्रिय र आबद्ध ऊ मञ्चीय र बद्ध पात्र हो । घनश्यामको दाहिने हात भएर काम गर्ने रोहित एक प्रतिकूल पात्र हो । कार्यभूमिकाका दृष्टिले उपन्यासको केन्द्रीय चरित्रको पूर्ण निर्वाह गर्ने, उपन्यासभरी सक्रिय, गतिशील रोहित *धनको धब्बा* उपन्यासकै एक पुरुष पात्र एवं नायक हो ।

४.२.१.२ **ईश्वरी रावल**

ईश्वरी *धनको धब्बा* उपन्यासकी नायिका हो । ऊ स्त्री पात्र हो । ईश्वरी घनश्याम रावलकी छोरी तथा दोर्जे र्शेपाकी प्रेमीका हो । ऊ उपन्यासमा सक्रिय देखिन्छे । ईश्वरी धनी बाबुकी एक्ली छोरी साथै सुन्दर र शिक्षित युवती पनि हो । त्यसैले रोहित उसको रूप र सौन्दर्य देखेर मोहित भएको छ । *धनको धब्बा* उपन्यासमा घटित हरेक घटनाको पछाडि घनश्याम रावलको सम्पति र ईश्वरीको दाइजो देखापर्न आएको छ । पढाइ-लेखाइ, रूप, सम्पन्नता सबैले सम्पन्न ईश्वरी नवीन युगकी युगीन चेतना भएकी नारी हो तर पनि ईश्वरीमा अध्यात्मवादी सोचाई पाइन्छ । ईश्वरी आफ्नो बाबु घनश्याम रावललाई घृणा गर्छे । त्यसैले बाबुले नाजायज तरिकाले आर्जेको सम्पति म छुन पनि चाहन्न भन्छे र सम्पतिको त्याग पनि गर्छे तर ऊ त्यसै बाबुको श्राद्धको निम्ति सक्रिय पनि भएकी छे । त्यसैले ईश्वरी आदर्शवादी देखिन्छे । ईश्वरी धनी वर्गको प्रतिनिधी तर व्यक्तिगत पात्र हो । ईश्वरी आधुनिक शिक्षा प्राप्त गरेकी नारी हो । जो स्विट्जरल्याण्डमा पढ्छे । ऊ पनि आध्यात्मिक अन्धविश्वासलाई सत्य ठान्छे र त्यसरी नै सोच्छे । यस कुरालाई तलको अंशले स्पष्ट पारेको छः

> "यो ढुङ्गेघर पापको निशानी हो । यस्तै आरामदायी घरमा बस्ने राक्षसी सोखका आकांक्षाले गर्दा मानिसलाई कानुनविपरीत काम, भ्रष्टाचार, शोषण, लागूद्रव्य-तस्करी आदि कुकर्म गर्न बाध्य हुनुपर्छ । तिनै जघन्य अपराधको एउटा दसी हो यो ढुङ्गेघर यस पापको सबुदलाई सदाको लागि मेट्न चाहन्छु" (पृ : १९१) ।

बाबुले कमाएको सम्पतिलाई ऊ नाजायज ठान्छे र आफूले स्वीकार पनि गर्दिन तर आफ्नो बाबुले त्यस्ता कुकर्म गरी पैसा कमाउनुमा ऊ समाज र परिवेश आदिलाई दोषी ठान्नुको सट्टा पूर्वजन्म परजन्मका कोणबाट हेर्छे । पढाइ, लेखाइले मात्र मान्छे अन्धविश्वासबाट मुक्त हुन सक्दैन भन्ने कुरा यसबाट प्रमाणित हुन्छ । धनाढ्यका छोराछोरी

विदेशमा पढाउने परिपाटीअनुसार ईश्वरीलाई पनि सानै उमेरमा स्विट्जरल्याण्डको कन्या क्याम्पसमा भर्ना गरिन्छ । ऊ सानै हुँदा उसकी आमाको मृत्यु भएको छ र बाबुबाट पनि टाढा बस्नुपरेकोमा खल्लो र आफूलाई एक्लो महसुस गर्छे । सुरूमा ऊ अनाकर्षक, पढाइमा मन नगर्ने, विद्यालयमा हुने कार्यक्रमहरूमा पनि भाग नलिने, निराश देखिन्छे । जब दोर्जे शेर्पासँग उसको भेट हुन्छ, त्यसपछि उसमा परिवर्तन आएको छ । ऊ नेपालमा छैन तापनि नेपालको राज्य व्यवस्थाप्रति चासो राख्छे र पञ्चायती राजनीति जनविरोधी छ भन्ने कुराको व्याख्या गरिरहन्छे । "जहाँ तानाशाही चल्छ, त्यो देशले कहिल्यै उन्नति गर्दैन" (पृ : १३३) । ईश्वरी रावललाई आफ्नो बाबु घनश्याम रावलको कालाकर्तुतबारे परिचय नहुँदासम्म पनि र भएपछि पनि उसमा देशप्रतिको भक्ति र नेपाली जनताप्रतिको प्रेम देख्न पाइन्छ । रोहितको मृत्युपछि ऊ नेपाल आएकी छ र मसालजुलुसमा सामेल भएकी छ । ईश्वरी भावनात्मक पनि छे । उसले दार्जे शेर्पालाई अथाह प्रेम गर्छे । उसैसँग विवाह गर्ने सोच बनाएकी छ । शेर्पाबिनाको आफ्नो जीवन खल्लो ठान्छे । शेर्पासँग विवाह गर्न बाबुलाई राजी गराउनकै लागि उसले मङ्गलेलाई नक्कली प्रेमपत्र लेखेर उसको नाजायज फाइदा उठाएकी छ । त्यसले गर्दा अर्को समस्या उत्पन्न भएको छ । मङ्गलेप्रति आफूले गरेको हेलचेकयाइँले पछुताएकी छ । मङ्गलेको मृत्युमा पनि आँफू र आफ्नो सम्पतिलाई दोषी ठान्छे । आफ्नै समस्या बनेर आएको रोहितलाई जेलबाट छुटाउन आफ्नो कर्तव्य ठानेर लागिपर्छे । बाबुले अनैतिक कार्य गरेर कमाएको सम्पतिलाई घृणा गर्छे । ढुङ्गेघरलाई भष्म पार्न चाहन्छे र तत्पर पनि हुन्छे तरलक्ष्मीदेवीले उसलाई रोक्छे । उसमा धनप्रतिको मोह छैन । ऊ आफ्नै खुट्टामा उभिन चाहन्छे र देशको लागि पनि राम्रो काम गर्न चाहन्छे । अन्तमा उसको दोर्जे शेर्पासँग विवाह भएर उपन्यासको अन्त्य भएको छ ।

सैद्धान्तिक दृष्टिले ईश्वरीको चरित्रलाई हेर्दा ईश्वरी नायिकाका रूपमा केन्द्रीय चरित्र एवं प्रमुख स्त्री पात्र हो । उपन्यासको कथानक ईश्वरी र उसको दाइजोको रूपमा आउने सम्पतिकै सेरोफेरोमा अवलम्बित हुनपुगेको छ । बाबुको कालाकर्तुत थाहा पाएपछि ढुङ्गेघरप्रति उसको मनमा विद्रोह भाव आएको छ र ढुङ्गेघरलाई भष्म बनाउन खोजेकी छ । तर लक्ष्मीदेवीले सम्झाएपछि आफ्नै हातले चिराग निभाएकी छ । साथै उसले शेर्पासँगको सुन्दर भविष्यको कल्पना पनि गरेकी छ । ऊ एक अनुकूल प्रवृत्ति भएकी र गतिशील पात्र हो । साथै जस्तो परिवेश र परिस्थिति पर्छ त्यहीअनुसार हिड्न सक्ने परिवर्तित भूमिकामा सफल चरित्र हो । बाबुले नराम्रो कार्य गरी कमाएको धन स्वीकारेमा शेर्पाले त्याग्ने डरले

उसले सारा सम्पति अनुप राउतको नाम गरेकी छ । यसरी ऊ एक व्यक्तिगत पात्र हो । उपन्यासमा प्रत्यक्ष उपस्थित ऊ एक मञ्चीय पात्र हो र उसलाई उपन्यासबाट हटाउने हो भने उपन्यास दुर्घटित र असफल हुने हुँदा भूमिकाका दृष्टिले आबद्ध चरित्र हो ।

४.२.२ सहायक पात्र

धनको धब्बा उपन्यासमा घनश्याम रावल, सुभद्रा, गोविन्द राउत, अञ्जना, दलबहादुर र दोर्जे शेर्पाजस्ता पात्रहरू सहायक हुँदाहुँदै पनि भूमिका भने महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । यिनीहरूको विस्तृत चर्चा तल गरिएको छ :

४.२.२.१ घनश्याम रावल

घनश्याम रावल *धनको धब्बा* उपन्यासको सहायक पुरुष पात्र हो । धन प्राप्तिका लागि जस्तोसुकै निकृष्ट कार्य गर्न पनि पछि नपर्ने रावल प्रतिकूल पात्र हो । उसको उपन्यासमा प्रत्यक्ष सहभागिता छैन तापनि उसैसँग सम्बन्धित घटनाक्रम र उसकै सेरोफेरोमा कथानक अगाडि बढेको छ । रावलकै मृत्युको खबरबाट कथानकको सुरूवात भएको छ । पहिले निजामति सेवामा अधिकृत रहेको रावल पदोन्नति नभएपछि राजिनामा दिएको हुन्छ । त्यसपछि माछाखेती, सुँगुरपालन, प्रकाशनको काम, ठेक्काको काम कुनैमा पनि राम्रो नभएपछि कोलम्बियाको “मेडेलिन तस्कर गिरोह” सँग सम्पर्क राखेर गैरकानुनी धन्धा गर्न थाल्छ । यस कुरालाई तलको अंशले स्पष्ट पारेको छ :

> “मर्नु परेपछि खुट्टै तानेर उक्ति चरितार्थ गर्दै उसले कोलम्बियाको मेडेलिन तस्कर गिरोहसँग सम्पर्क राख्यो । त्यहाँको विश्वविख्यात तस्करहरूको सम्राट बनेर तहल्का मच्चाउने पाब्लो एस्कोबारले रावललाई आफ्नै साँचोमा ढाल्यो । पाब्लो गिरोहले दिएको तालिमअनुसार यहाँ (नेपालमा) मार्फियाबाट बनेको लागूद्रव्यदेखि लिएर देवी-देवताका प्राचीन मुर्तिहरू, गाँजा, चरेशजस्ता नशादार वस्तुको लुकीछिपी किनबेच गर्ने र खाद्यपदार्थमा मिसावट आदि गैरकानुनी धन्धा भयो उसको” (पृ : ३४) ।

बाहिर-बाहिर प्रतिष्ठित समाजसेवीको व्यक्तित्व प्रदर्शन गर्ने घनश्याम तस्करसम्राट बन्दछ र अथाह सम्पति कमाउँछ । छोरीलाई स्विट्जरल्याण्ड राखेर पढाएको छ । श्रीमतीको मृत्यु भईसकेकोले रावल एक्लो छ । घरमा थुप्रै नोकरचाकरहरू राखेको छ । “घनश्याम रावलजस्तो दया, माया, विवेक, धर्म-कर्म, लाजशरमलाई तिलाञ्जली दिएर टक्सारको मुद्रापोषण यन्त्रमा परिणत भइसकेको द्रव्यपिशाचलाई पनि मङ्गलेजस्तो ‘दुःखीदाखी कण्डोमा पाखी’ को आवश्यकता पर्दोरहेछ” (पृ : ३५) । रावलले एकातिर मङ्गलेलाई

जेलबाट छुटाएर ठूलो गुन लगाएको छ भने अर्कोतर्फ आफ्नो दाहिने हात बनाएर गलत बाटोमा हिडाउने घनश्याम रावल नै हो । रावलले आफ्नै स्वार्थको लागि छोरीको विवाह माधवदासको छोरासँग गराउने र माधवदासकी बहिनी आँफूले विवाह गर्ने योजना बनाउँछ तर छोरीले मङ्गलेसँग विवाह गर्ने कुरा गरेपछि चिन्तामा परेको छ। उसमा सामन्तवादी सोच निहित छ । रोहितलाई आफ्नो व्यापार व्यवसायको दाहिने हात बनाएको छ तर छोरीले मङ्गलेसँग विवाह गर्ने कुरा गर्दा चेपाङ जातिको कुल न घरको मङ्गलेलाई छोरी दिन सोच्न सक्दैन । छोरीसँग छुटाउनको लागि रोहित र लक्ष्मीदेवीको विवाह पक्का गरिदिन्छ । केही समयपश्चात उसको रहस्यमय मृत्यु हुन्छ ।

सैद्धान्तिक दृष्टिले हेर्दा सहायक पुरुष पात्रको भूमिका निर्वाह गर्ने घनश्याम रावल एक प्रतिकूल पात्र हो । स्वभावका दृष्टिले आफ्नो योजनामा तल्लीन स्थिर पात्र हो । जीवनचेतनाका आधारमा धनाढ्य, शोषक वर्गको प्रतिनिधि वर्गीय चरित्र हो । उपन्यासमा नेपथ्य भूमिकामा बद्ध चरित्र हो ।

४.२.२.२ **सुभद्रा**

सुभद्रा *धनको धब्बा* उपन्यासकी सहायक पात्र हो । उपन्यासको सुरूदेखि अन्त्यसम्म सक्रिय भूमिकामा उपस्थित सुभद्रा अनुकूल चरित्र हो । सानैमा बाबुआमा गुमाइसकेकी सुभद्रा घनश्याम रावलको घरमा बस्छे । झुम्रे अवस्थामा रहेको बालसखी मङ्गलेलाई सजिलै चिन्छे । “मुखमा साधारण लिपपोत र आधुनिक केश कवरीले उज्यालिएकी । जुरोमा सुनकेवंराको ट्वाका रातो केशबन्धका गोडामा किमती दुपट्टा ओढेकी” (पृ : २२) । ऊ एक मानवतावादी चरित्र हो । सुभद्राले गाउँबाट आएको मङ्गलेलाई आफ्नो शरीर दाउमा राखेर उद्धार गरेकी छ । गाउँको सोझो मङ्गले परिबन्दले जेलमा पर्छ । “लौ न हजुर, मेरो भाइलाई थुनाबाट छुटाई पाउँ । एउटा सम्बन्धित हाकिमको घरमा हातजोर्न पुगी सुभद्रा- मेरो भाइ अन्यायमा थुनिएको छ” (पृ : १६) । धेरै सङ्घर्ष गरेर मङ्गलेलाई जेलबाट छुटाउछे र मङ्गलेलाई पनि रावलको घरमा राख्न सफल हुन्छे । सुरूमा फिल्म कम्पनीमा काम गर्ने सुभद्रा रोहितको अनुरोधमा व्यापारमा काम गर्न थाल्छे । ऊ रोहितलाई असाध्यै प्रेम गर्छे तर रोहितले ईश्वरीसँग विवाह गर्ने कुरा गरेपछि मनमनै आजीवन अविवाहित रहने निर्णय गर्दछे । “यो संसारमा रोहितबाहेक ‘स्व’ अर्थात आफ्नोको अधिकारिक भावनासँग साक्षात्कार गर्न र जिस्कनसक्ने अरू कोही थिएन । अब उही सकश नपाउने भएपछि अन्य

पुरुषसँग प्रेमको उच्चारण नगर्ने । आजीवन कुमारी बस्ने सङ्कल्प गरी सुभद्राले मनमनै" (पृ : ५०) । सुभद्रा त्याग र समर्पणको भावना भएकी भावनात्मक पात्र हो साथै अन्तर्मूखी चरित्र हो । रोहितले ईश्वरीसँग विवाह गर्ने कुरा गरेपछि उसले आफ्नो मनमा भएको प्रेमभाव व्यक्त गर्दिन तथा मनमनै आजीवन कुमारी बस्ने सङ्कल्प गरेकी छ । घनश्याम रावलले रोहितसँग विवाह गर्न कर गर्दा रोहितलाई बचाउनको लागि आँफैलाई गलत बनाउनसमेत तयार हुन्छे । "म विवाहयोग्य रहेकी छैन" (पृ : ५९) । रोहितलाई बचाउनकै लागि उसले आँफूलाई अस्तित्वहीन बनाउनसमेत पछि पर्दिन । ऊ आँफू पवित्र भएर पनि अपवित्र भएको कुरा गर्छे । सुभद्रा सहयोगी र सत्‌चरित्रकी पात्र हो । रोहितलाई भनेर सङ्गिनी बनेकी लक्ष्मीदेवीलाई जागीरमा लगाएकी छ । ऊ सबैलाई मायाँ र सत्कार गर्छे । उसमा ईर्ष्याभाव छैन । अन्त्यमा रोहितको मृत्युपश्चात आँफू एक्लो भएको महसुस गर्दछे । "सुभद्राको निम्ति संसारमा आफ्नो भन्नु कोही थिएन, सिवाय रोहित । ऊ पनि कहिल्यै नफर्कने बाटो गएपछि दुनियाँ बिरानो ठानी । कसरी सम्झाउनु त्यो अवोध नारीलाई जन्मेपछि एक पटक मर्नुपर्ने बाध्यता" (पृ : १८६) । रोहितको मृत्युको खबरले ऊ मर्माहत हुन पुगेकी छ । आँफू एक्लो भएको महसुस गर्छे र दुनिया बिरानो ठान्छे । ऊ दया, माया र कोमल मन भएकी तथा सहयोगी भावना भएकी पात्र हो । उपन्यास सुखान्तमा टुङ्गिएको भएता पनि सुभद्रा एक्ली हुन पुगेकी छ । सुभद्रा उपन्यासको सुरूदेखि अन्त्यसम्म सक्रिय छ ।

सैद्धान्तिक दृष्टिले हेर्दा उपन्यासकी सहयोगी पात्र भएकी सुभद्रा एक मुख्य पात्रलाई सहयोग गर्ने अनुकूल चरित्र हो । सुभद्रा कुनै परिवर्तनभन्दा पनि एकनासे स्वभाव भएकी स्थिर चरित्र हो । सुभद्रा एक व्यक्तिगत चेतना भएकी पात्र हो भने उपन्यासमा उल्लेख्य सहयोगी भूमिका खेल्ने एक मञ्चीय पात्र हो र नभई नहुने उसको भूमिका रहेकाले ऊ बद्ध चरित्र हो ।

४.२.२.३ रवीनकुञ्ज

रवीनकुञ्ज *धनको धब्बा* उपन्यासकी सहायक स्त्री पात्र हो । अमेरिकाबाट 'मार्फिया उन्मुलन' को निम्ति खटिएर आएकी इन्टरपोलकी गुप्तचरी रवीनकुञ्ज उपन्यासमा लक्ष्मीदेवी छद्‌मनामले परिचित एक अनुकूल चरित्र हो । रवीनकुञ्ज एक साहसिक, शिक्षित र आधुनिक नारी हो । "दिदिको उमेर करिब २५ थियो । नाम लक्ष्मीदेवी बताई । घर दार्जिलिङ्ग ।

एस.एल.सी पास । अङ्ग्रेजी, नेपाली टाइप सिकेकी । नोकरीको खोजीमा हिंडेकी" (पृ : ३०) । छद्मभेषमा नै ऊ ढुङ्गे्घरभित्र बस्न सफल भएकी छ । सुभद्रालाई सङ्गिनी बनाएर ढुङ्गेघरमा पस्न सफल भएकी रवीनकुञ्जले आफ्नो योजना सफल बनाएकी छ । रवीनकुञ्ज जस्तोसुकै भूमिकामा प्रस्तुत हुनसक्ने चलाख पात्र हो । गुप्तचरी रवीनकुञ्ज आफ्नो कार्यसिद्धिको लागि रोहितसँग विवाह गर्न समेत राजी भएको नाटकिय भूमिका प्रस्तुत गर्दछे । यस कुरालाई तलको अंशले स्पष्ट पारेको छ :

> "घनश्याम रावल र रोहितको सम्पर्क र निकटतामा बसेर मात्र ऊ कार्यसिद्धि प्राप्त गर्न सक्दछे । नत्र असम्भव । त्यसैले बहुतै चलाखीले सुभद्रासँग मित्रभाव बढाएर यस घरभित्र घुसेकी । यस्तो मौका किन गुमाउँथी ? हतपत्त कन्याकुमारीको अभिनय गर्न थाली । ज्यादै लजाएकी, डराएकी हाउभाउले बिहेको प्रस्ताव स्वीकारी" (पृ : ६१) ।

रवीनकुञ्ज आफ्नो गोपनीयतामा सफल छे । ऊ एक विवाहित नारी हो । दुई सन्तानकी आमा पनि हो र पनि कन्याकुमारीको अभिनय गर्न सफल भएकी छ । घनश्याम रावलको कालो धन्धाको गुप्त रूपमा फोटो खिचेर भिडियोसमेत बनाउन सफल भएकी छ । ईश्वरीले घर भष्म बनाउन लाग्दा चिराग खोसेर ढुङ्गेघरलाई बचाउनुको साथै ईश्वरीलाई सम्झाउँछे । "प्रजातन्त्रको निम्ति कुनै देशले हैँसे भनेमा अन्तर्राष्ट्रिय 'होष्टे' को सहयोगी स्वर उपलब्ध हुने जानकारी दिई" (पृ : १९३) । ढुङ्गेघर भष्म बनाउन तयार भएकी ईश्वरीलाई आफ्नै हातले चिराग निभाउने बनाएकी छ । उसले चिराग खोस्ने आँट नगरेकी भए ढुङ्गेघर भष्म हुन पनि सक्दथ्यो र उसको योजनामा बाधा पुग्ने थियो । यसर्थ रवीनकुञ्ज शिक्षित, चलाख र सक्षम नारी हो । ईश्वरी र दोर्जे शेर्पाको मिलन पनि रवीनकुञ्जमार्फत नै भएको छ ।

सैद्धान्तिक दृष्टिले हेर्दा रवीनकुञ्ज लिङ्गको आधारमा स्त्री तथा उपन्यासको घटनाक्रमलाई गति दिने एक बद्ध चरित्र हो । ऊ एक अनुकूल प्रवृत्ति भएकी गतिशील पात्र हो । साथै जस्तो परिवेश र परिस्थिति पर्छ त्यहीअनुसार हिड्न सक्ने परिवर्तित भूमिकामा सफल चरित्र हो । साथै उपन्यासमा प्रत्यक्ष उपस्थित ऊ मञ्चीय पात्र हो ।

४.२.२.४ गोविन्द राउत

गोविन्द राउत *धनको धब्बा* उपन्यासको सहायक पात्र हो । गरीब वर्गको वर्गीय भूमिकामा प्रस्तुत गोविन्द घनश्याम रावलको नातेदार हो । "साच्चै भन्ने हो भने, गोविन्द

राउतको विवाह घनश्याम रावलको घरमा हुनुपर्ने हो- ईश्वरी रावलसँग । वंश परम्पराअनुसार निकटम दावेदार उही हो" (पृ : ६९) । गोविन्द राउत यस उपन्यासमा गरीब वर्गको प्रतिनिधी पात्र हो । गरीबीकै कारण घनश्याम रावलको छोरीसँग विवाह गर्ने निकटतम दाबेदार भएर पनि सम्बन्ध जोड्न सक्दैन । गोविन्दले अञ्जनासँग प्रेमविवाह गरेको छ । उनीहरूको जीवन शान्तीपूर्ण रहेको छ । "अञ्जनालाई घर भित्राउँदा गोविन्दले आफ्नो वंश परम्पराअनुसारको रितिथितिको वास्ता गरेन । गुठियारहरूलाई पत्तै दिएन" (पृ : ७०) । अचानक घनश्याम रावलको चिठी आएपछि सम्पतिको लोभमा प्रेमविवाह गरी ल्याएकी गर्भिणी अवस्थामा रहेकी श्रीमतीलाई समेत त्याग्न खोज्नुका साथै मरणासन्न अवस्थामा पुऱ्याएको छ । अनपढ तथा गरीबीको चपेटामा परेको गोविन्द जालमा परेर आफ्नै घर बिगार्न पुग्छ । "धनीले थापेको धरापबाट कुन गरीब उम्कन सकेको छ र, यो गोविन्द जोगिन सकोस, यस पासोमा उसका आमाछोरा नराम्रोसँग फस्न पुगे" (पृ : ७१) । वास्तवमा रावलले गोविन्दलाई छोरी दिनको लागि पत्र लेखेको हुँदैन । सम्पतिको लोभमा परेर आफ्नै घर बिगार्ने गोविन्द राउत एक असत् चरित्र हो । ईश्वरीसँग विवाह गरेर रावलको सारा सम्पति हात पार्ने दाउमा अञ्जनालाई घरबाट निकाल्दछ । यस कुरालाई तलको अंशले स्पष्ट पारेको छ :

> "धनको प्रलोभनमा, खास गरेर साहुको ऋण मुक्त हुनको लागि गोविन्दको मनमा अब मायाँ, ममता, दया केही बाँकी रहेन । उसको हृदय र मस्तिष्क हिंस्रक पशुको जस्तो विवेकशून्य भयो । भन्यो- मलाई के थाहा ? गाउँमा कसको पेट कसले बोकेको छ, त्यसको जवाफदेही म हुन सक्दिन । यो रण्डीले कसको पेट बोकेकी हो ? कुन्नि" (पृ : ८९) ।

यसरी सम्पतिको लोभमा गोविन्द राउत अन्धो भएको छ । प्रेमविवाह गरेर ल्याएकी आफ्नै श्रीमतीलाई श्रीमती होइन भन्नुको साथै अनेक प्रकारका आरोप लगाउनसमेत पछि नपर्ने गोविन्द पशुसमान बनेको छ । रिपुराज आएर घनश्याम रावलको मृत्यु भइसकेको कुरा गरेपछि अञ्जनाप्रति आँफूले गरेको दुर्व्यवहार सम्झेर पछुताउँछ र प्रधानपञ्चकहाँ अञ्जनालाई लिन जान्छ । एकातिर गोविन्द स्वास्नी लैजान नपाए आत्महत्या गर्न तयार हुन्छ भने अर्कोतर्फ दलबहादुर अञ्जनासँग विवाह गर्न हुरुक्क हुन्छ । यस्तो अवस्थामा प्रधानपञ्चले दुबैतर्फ कुरा मिलाउँछ । गाउँका शोषकवर्गले गरीब जनतालाई कसरी दुःख दिन्छन् भन्ने उदाहरण गोविन्द राउत हो । गाउँमा आमसभाको आयोजना गरिन्छ । त्यही आमसभा स्थलमा गोली लागेर गोविन्द राउतको मृत्यु हुन्छ । "बरा, त्यो विनष्ट व्यक्ति

गोविन्द रहेछ - अञ्जनाको लोग्ने । मलन्ति वेदनाले छटपटिन लागेको" (पृ : १०६) । गोविन्द राउत षड्यन्त्रद्वारा अकालमै मारिएको छ ।

सैद्धान्तिक दृष्टिले हेर्दा गोविन्द राउत लिङ्गको आधारमा पुरुष तथा उपन्यासको घटनाक्रमलाई गति दिने एक बद्ध चरित्र हो । सहायक पुरुष पात्रको भूमिका निर्वाह गर्ने एक गतिशील र प्रतिकूल पात्र हो । शोषित वर्गको प्रतिनिधी वर्गीय पात्र हो । साथै उपन्यासमा प्रत्यक्ष उपस्थित मञ्चीय पात्र हो ।

४.२.२.५ अञ्जना

अञ्जना *धनको धब्बा* उपन्यासकी सहायक पात्र तथा गोविन्द राउतकी पत्नी हो । गोविन्दको प्रेममा परेर भागीविवाह गरेकी अञ्जना आफ्नो श्रीमान र सासूलाई तथा आफ्नो घरलाई अत्यन्तै मायाँ गर्छे । "ऊ अतुल परिश्रमी छे । बिहान रिमरिम उज्यालो हुँदै उठ्ने । गोठ सोरसार पारेर परिष्कार तुल्याउने । त्यसपछि जङ्गल जाने- घाँस काट्न । त्यहाँबाट फर्किएर वस्तुभाउलाई कुँडो पकाउने । सबैलाई भात भान्सा गराउने" (पृ : ६९) । अञ्जनालाई माईतीघरमा भन्दा धेरै दुःख छ तर पनि खुशी छे । अञ्जना एक पतिव्रता नारी हो । सम्पतिको लोभमा परेर आँफैलाई मरणासन्न अवस्थामा पुऱ्याएको श्रीमानले एक शब्द मिठो बोल्दा खुशी हुन्छे । अञ्जना एक सुन्दर, रूपवती नारी हो । "गोरी थिई अञ्जना ! आर्य बनौटकी । राता गुराँसजस्ता गाला । हाँस्दा कपोलमाभ्र हिस्सि खाल्टिने । टम्म मिलेका दन्त । छिटीछरिती । गालामामिठास" (पृ : ७०) । आफ्नो श्रीमान र घरलाई स्वर्गसमान ठान्छे । अञ्जना गर्भवती छे । लोग्ने र सासूले गर्भ खेर फाल्नको लागि गर्भासय छियाछिया बनाएर घरबाट निकाल्दासमेत दलबहादुरको प्रेमप्रस्ताब अस्वीकार गर्ने सामाजिक परम्परावादी, पतिभक्त नारी हो । उसको श्रीमान षड्यन्त्रद्वारा मारिएको छ र ऊ विधवा भएकी छ । उसको अवस्था एकदमै दर्दनाक छ । जीवनमा धेरै दुःख कष्ट भोग्दै मृत्युको मुखमा पुगेर पनि बाच्न सफल भएकी अनुकूल नारी पात्र हो अञ्जनाको सोचाईमा अन्धविश्वासी सामाजिकता पाइन्छ । दलबहादुरले उसलाई बचाएको छ । अञ्जनाले दलबहादुरलाई मन पराउँछे तर सामाजिक अन्धविश्वासलाई तोडन सक्दिन र दलबहादुरदेखि टाढा हुन्छे । अन्त्यमा दलबहादुरकै सहयोगमा छोरा जन्माउँछे र सबैको आग्रहमा दलबहादुरसँग विवाह गरेकी छ ।

अञ्जना *धनको धब्बा* उपन्यासकी महत्वपूर्ण सहायक स्त्री पात्र हो । आबद्धताका दृष्टिले बद्ध पात्र हो । जीवनचेतनाका दृष्टिले व्यक्तिगत पात्र हो । दलबहादुरसँग दोस्रो विवाह गरेर खुशी छे । यसप्रकार ऊ गतिशील पात्र हो । जस्तोसुकै दुःख र आपत पर्दा पनि आफ्नो घरलाई स्वर्गसमान ठान्ने अञ्जनामा सहयोगी र व्यवहारिक स्वभावसमेत विद्यमान भएको भेट्न सकिन्छ । अञ्जना नारीको दिव्यता एवं उच्चताकी प्रतीक हो । लामो धैर्य, गम्भीर स्वभाव एवं वितृष्णा घृणाको भाव नलिने नारी पात्र हो । स्वभावका आधारमा एउटा निश्चित स्वभाव निश्चित व्यक्तित्व भएकी कहिल्यै परिवर्तन नहुने चरित्रका रूपमा स्थिर चरित्र हो । साथै उपन्यासमा प्रत्यक्ष उपस्थित मञ्चीय र अनुकूल पात्र हो ।

४.२.२.६ दोर्जे शेर्पा

दोर्जे शेर्पा *धनको धब्बा* उपन्यासको सहायक पुरुष पात्र तथा ईश्वरीको प्रेमी हो । स्विट्जरल्याण्डको शरणार्थी शिविरमा बस्ने, सहयोगी भावनाको, देश विकासको भावना भएको सत्पात्र हो । स्विट्जरल्याण्डमा नै ईश्वरीसँग भेट भएको छ र दुबै जनाले प्रेम गरेका छन् । शेर्पाको घर सोलु, नाम्चेबजार हो । ऊ मिहिनेती छ । “सुतेर बस्ने हो भने केही गर्न सक्दैन, उठेर हातगोडा चलाएमा जेपनि गर्न सक्छ, फेरि भन्यो, आजको युगमा आर्थिक खाँचाले निर्माण काम रोकिँदैन । लगनशीललाई लगानी जताबाट पनि प्राप्त हुन्छ” (पृ : १४९) । सुतेर बस्नुहुँदैन केही न केही गर्नुपर्छ । भन्ने विचार भएको शेर्पा परिश्रमी हुनुको साथै एक सक्षम पुरुष पात्र हो । ऊ अमेरीकामा डाक्टरी पढ्नको लागि गएको छ र पुनः नेपाल आएर आफ्नो जन्मथलो नाम्चेबजारमा अस्पताल खोल्ने योजना बनाएको छ । औषधीको अभावमा उसको बाबुआमाको मृत्यु भइसकेको छ । “पितृशोकको स्मृतिमा दोर्जे शेर्पा डाक्टर भएर नाम्चेबजारमा अस्पताल खोल्न चाहन्छ” (पृ : १४९) । ऊ समाजसेवी व्यक्तित्व हो । शेर्पाले पढाइ सकेर ईश्वरीसँग विवाह गर्ने योजना बनाउँछ । तर घनश्याम रावलको कालाकर्तुत थाहा पाएपछि उसको सम्पति र ईश्वरीलाई घृणा गर्छ र ईश्वरीलाई विवाह गर्न इन्कार गर्छ तर पनि प्रेमवियोगको पिडा सहेको भावनात्मक पात्र हो । अन्त्यमा ईश्वरीले पनि बाबुको सम्पतिलाई घृणा गर्ने र उसको विछोडमा ईश्वरी पनि विरक्त भएको कुरा रवीनकुञ्जमार्फत थाहा पाउँछ । त्यसपछि नेपाल आउँछ र ईश्वरीसँग विवाह गर्छ । विदेशमा रहेर पनि नेपाल र नेपालीहरूप्रति माया गर्ने इमान्दार, कर्तव्यनिष्ठ र पढाइमा पनि जेहेन्दार पात्र हो- दोर्जे शेर्पा ।

सैद्धान्तिक रूपले हेर्दा दोर्जे शेर्पा कार्यभूमिकाका आधारमा सहायक पात्र हो । जीवनचेतनाका दृष्टिले कर्मयोगी, व्यवहार निपूर्ण, त्यागी, सहयोगी शेर्पा व्यक्तिगत पात्र हो । आसन्नताका दृष्टिले उपन्यासभरि नफेरिने ऊ एक स्थिर पात्र हो । तैपनि ईश्वरीको प्रेममा फेरिनु उसमा रहेका आंशिक गतिशीलता हुन् । आबद्धताका दृष्टिले उपन्यासका घटनाक्रममा अभिन्न ऊ एक बद्ध चरित्र हो । साथै उपन्यासमा प्रत्यक्ष उपस्थित मञ्चीय र अनुकूल पात्र हो ।

४.२.२.७ दलबहादुर

दलबहादुर *धनको धब्बा* उपन्यासको सहायक पुरुष पात्र हो । सरकारी कर्मचारी, जाँच आयोगको सदस्य तथा डाक्टर पनि हो । दलबहादुर एक इमान्दार, शिक्षित र युवा सरकारी कर्मचारी हो । "देशका लागि केही गर्न सकुँला भन्ने बिचारले पढियो । यसरी भ्रष्टाचार गर्ने हो भने देश कहिल्यै उँभो लाग्दैन । न यसले हामीलाई अन्त्यसम्म फाइदा मिल्छ" (पृ : ८५) । इमान्दार कर्मचारीको विजोग कसरी हुन्छ भन्ने कुरा नमुनाका रूपमा उपन्यासमा दलबहादुरलाई प्रस्तुत गरिएको छ । दलबहादुर दार्शनिक विचार भएको पात्र हो । "प्रकृति हेर्ने चीज हो छुने हैन" (पृ : ११४) । दलबहादुर सहयोगी भावना भएको पात्र हो । रगताम्य भएकी अञ्जनालाई उपचार गर्छ । "दलबहादुरको मुटुभरि माया, आँखाभरि करुणा र छातीभरि आशा पलायो । शारीरीक थकाईमा विश्रान्तिको श्वास फेर्‍यो" (पृ : २०२) । घर न घाटको अवस्थामा पुगेकी अञ्जनाप्रति उसको मनमा मायाँ पलाउँछ र विवाहसमेत गर्न तयार हुन्छ । अञ्जनाले विवाह प्रस्ताव अस्वीकार गर्दा पनि उसले अञ्जनालाई सहयोग गरिरहन्छ । साथै अञ्जना प्रशव पिडाले मरणासन्न अवस्थामा हुँदा दलबहादुर आफ्नो ज्यानको बाजी राखेर आएर उपचार गरी बच्चा निकाल्न सफल भएको छ । दलबहादुरलाई एक समाजसेवी पात्रको रूपमा पनि लिन सकिन्छ । दलबहादुर सामाजिक रुढीवादी परम्पराको विरुद्धमा पनि देखिएको छ । उसले अन्तर्जातीय विधवा अञ्जनासँग विवाह गरेर सामाजिक परम्पराको विरुद्धमा देखिएको छ । साथै दलबहादुर गरीब वर्गप्रति विशेष सहानुभूति राख्ने अनुकूल चरित्र हो ।

सैद्धान्तिक दृष्टिले हेर्दा दलबहादुर कार्यभूमिकाका दृष्टिले सहायक पात्र हो । जीवनचेतनाका दृष्टिले त्यागी, सहयोगी, उदार दलबहादुर व्यक्तिगत पात्र हो । आसन्नताका दृष्टिले उपन्यासभरि नफेरिने ऊ एक स्थिर पात्र हो । आबद्धताका दृष्टिले उपन्यासका

घटनाक्रममा अभिन्न ऊ एक बद्ध चरित्र हो । साथै उपन्यासमा प्रत्यक्ष उपस्थित मञ्चीय र अनुकूल पुरुष पात्र हो ।

समग्रमा यस उपन्यासका प्रमुख तथा सहायक पात्रहरूको चरित्रलाई तालिकामा निम्नानुसार देखाइएको छ -

क.सं.	पात्रहरू	लिङ्ग	कार्य	प्रवृत्ति	स्वभाव	जीवनचेतना	आसन्नता	आबद्धता
१	रोहित	पुरुष	मुख्य	प्रतिकूल	गतिशील	वर्गीय	मञ्चीय	बद्ध
२	ईश्वरी	स्त्री	मुख्य	अनुकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
३	घनश्याम	पुरुष	सहायक	प्रतिकूल	गतिहीन	व्यक्तिगत	नेपथ्य	बद्ध
४	सुभद्रा	स्त्री	सहायक	अनुकूल	गतिहीन	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
५	रविनकुञ्ज	स्त्री	सहायक	अनुकूल	गतिशील	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
६	गेविन्द	पुरुष	सहायक	प्रतिकूल	गतिशील	वर्गीय	मञ्चीय	बद्ध
७	अञ्जना	स्त्री	सहायक	अनुकूल	गतिशील	वर्गीय	मञ्चीय	बद्ध
८	दलबहादुर	पुरुष	सहायक	अनुकूल	गतिहीन	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध
९	दोर्जे शेर्पा	पुरुष	सहायक	अनुकूल	गतिहीन	व्यक्तिगत	मञ्चीय	बद्ध

४.२.३ गौण पात्र

प्रमुख पात्र रोहित चेपाङकै केन्द्रीयतामा उपन्यासको कथावस्तु अगाडि बढेको छ । रोहित चेपाङ तथा ईश्वरी रावलसँग सम्बन्धित घटनालाई सघाउने क्रममा आएका पात्रहरूले कथावस्तुलाई अगाडि बढाउन सहयोगीको भूमिका निर्वाह गरेका छन् । ती पात्रहरू कुनै उल्लेख्य भूमिकामा नभई गौण भूमिकामा उपन्यासमा उपस्थित छन् र केही पात्रहरू सूचित पात्रको रूपमा पनि रहेका छन् । यस्तै गौण भूमिकामा रहेका पात्रहरूमा सुन्तली, झनक राई, दाताराम, रिपुराज, म्यानेजर, प्रहरी उपमहानिरीक्षक भुवन, गोपालबाबु, प्रहरी अधिकृत, प्रहरी महानिरीक्षक तुला राई, जर्नेल गोपाल राई, कृष्णहरी भुज्याल, पेड्रिक र पत्नी, मेजिष्ट्रेट, अधिकृत जर्ज आदि रहेका छन् ।

सुन्तली *धनको धब्बा* उपन्यासकी गौण पात्र हो । गोविन्द राउतकी आमा तथा अञ्जनाकी सासू हो । सम्पतिको लोभमा छोरालाई उचालेर बुहारीलाई घरबाट निकाल्न खोज्ने तथा गर्भवती अञ्जनाको बच्चा खेर फाल्नको लागि तेल लगाईदिने बहाना बनाएर गर्भासयमा सिन्काले घोचेर छियाछिया बनाउने असत् पात्र हो । नारी भएर नारीलाई नै दुःख

दिने अमानवीय पात्र हो । लिङ्गको आधारमा स्त्री तथा गतिशील पात्र हो । जीवनचेतनाका दृष्टिले हेर्दा सुन्तली व्यक्तिगत जीवनचेतना भएकी मञ्चीय, बद्ध पात्र हो । उपन्यासको गौण भूमिका निर्वाह गर्ने एक पुरानो पुस्ताको प्रतिनिधी गतिशील, जीवन्त पात्र हो ।

उपन्यासमा गौण भूमिकामा प्रस्तुत झनक राई गाउँको प्रधानपञ्च हो । नेपालको पञ्चायती व्यवस्था र शोषक, सामन्ती वर्गको प्रतिनिधी पात्र हो । भीत्र-भीत्र नराम्रो कार्य गर्ने असत् पात्र हो । देश विकासको लागि आएको पैसा हिनामिना गर्ने र बाहिर चाप्लुसी गरेर राम्रो बन्ने सामन्तवादी सोच भएको पात्र हो । "सर्वोपरि हाँकोडाँको प्रधानपञ्चको सुनिन्छ । लाठीचार्ज उसैले गरायो । मान्छे मार्ने उही । यतिखेर घाइतेहरूलाई उपचारको निम्ति स्वास्थ्यकेन्द्रमा पठाउन हतारिएको छ । कसैलाई डोकोमा बोकाएर पठाइयो, कसैलाई डोलीमा, पिठ्युँमा । आफ्नै हातले प्राथमिक उपचारको काम पनि गर्छ । देखौवा" (पृ : ११२) । आफ्नो स्वार्थको लागि गरीब जनताको ज्यान लिनसमेत पछी नपर्ने शोषक झनक राई अमानवीय चरित्र हो । गाउँको शोषकवर्गको प्रतिनिधी पात्र झनक राईले आफ्नो स्वार्थको लागि गोविन्द राउतको हत्या गरेको छ । साथै सम्बन्धविच्छेदको पत्र देखाएर अञ्जनालाई आफ्नो लोग्नेको लाससमेत छुन दिदैन । भ्रष्टाचार, घुसखोरी गरेर आफ्नो योजना सफल बनाएको छ र बाहिर समाजसेवी पनि बनेको छ । लिङ्गको आधारमा पुरुष पात्र हो । उपन्यासमा गौण भूमिकामा प्रस्तुत झनक राई व्यक्तिगत चेतना भएको पञ्चायती व्यवस्थाको सामन्ती वर्गको प्रतिनिधी वर्गीय रगतिशील पात्र हो । साथै उपन्यासमा प्रत्यक्ष उपस्थित मञ्चीय र प्रतिकूल पात्र हो ।

दाताराम *धनको धब्बा* उपन्यासमा गौण भूमिकामा प्रस्तुत गोविन्द राउतको बाबु राम राउतको दोस्ती हो । समाजमा शोषक वर्गको प्रतिनिधी पात्र हो । उसले गोविन्द राउतमाथी धेरै अन्याय गरेको छ । गोविन्दको बाबुले लिएको पाँच सयबाट पन्ध्र सय रुपियाँ बनाएको छ । बेलाबेलामा मेलापात गराएको छ । साथै गोविन्द राउतको मृत्यु भएकै समयमा घरमा गएर बस्तुभाउ सबै फुकाएर लगेको छ तैपनि पन्ध्र सय रुपियाँ घटेको छैन । यस कुरालाई तलको अंशले स्पष्ट पारेको छ :

> "दाताराम तमसुक हातमा लिएर गुन्गुनाउँछ- लगत रुपियाँ...। लगानि...मूलधन...ऋण...साहुको पूर्जी । हिसाब जोर्छ- सावाँ, व्याज, व्याजको पनि चक्रवर्ती स्याज जम्मा गर्दा सापटीको अङ्कमा एक सुन्ना थपिएछ- आ ! हो ! करायो महाजन- पन्ध्र हजार ! अर्थीको पछी लाग्न तयार पऱ्यो, कहीँबाट असुलीको उपाय निस्कन्छ की ? जसलाई भेटे पनि त्यहीँ पन्ध्र हजारको कुरा गर्छ" (पृ : ११४) ।

दाताराम एक अमानवीय पात्र हो । लिङ्गको आधारमा पुरुष पात्र तथा गौण भूमिकामा प्रस्तुत दाताराम एक प्रतिकूल पात्र हो । स्वभावका दृष्टिले आफ्नो विचारमा तल्लीन स्थिर पात्र हो । जीवनचेतनाका आधारमा शोषक वर्गको प्रतिनिधी वर्गीय चरित्र हो । साथै उपन्यासमा प्रत्यक्ष उपस्थित मञ्चीय र बद्ध चरित्र हो ।

रिपुराज *धनको धब्बा* उपन्यासमा गौण भूमिकामा प्रस्तुत अञ्जनाको बाबु हो । पढेलेखेको रिपुराज सत्पात्र हो । “ससुराको उमेर ६०-६५ । घर बुनाको दौरासुरुवाल । नैनसुतको पटुका, त्यसमाथि जुहारीकोट लगाएको । खुकुरी भिरेको । गाउँले टोपी । स्थानीय जुत्ता । सुन छापे औंठी । घाँगरूको लट्ठी टेकेको” (पृ : ९७) । छोरी ज्वाईंको झगडाको खबर पाएर गोविन्दको घर पुगेको रिपुराजले घनश्याम रावलको मृत्यु भैसकेको कुरा गरेपछि गोविन्दको गलतफहमी हटेको छ । छोरीलाई लिन प्रधानपञ्चकहाँ जाँदा उल्टै लछारपछार हुनुपरेको छ । मुद्धामामिला र कानुनसम्बन्धी पनि ज्ञान भएको रिपुराज पनि शोषक, सामन्ती वर्गको शोषणमा परेको छ । र थुनामा समेत परेको छ । सर्वसाधारण जनतामाथि हुने गरेका शोषण, अन्याय र अत्याचार भोग्न बाध्य रिपुराज लुंइटेल शोषित वर्गको प्रतिनिधी पात्र हो । ऊ व्यक्तिगत चेतना भएको चेतनशील पात्र हो । लिङ्गका आधारमा पुरुष तथा गौण भूमिकामा प्रस्तुत रिपुराज एक अनुकूल पात्र हो । स्वभावका दृष्टिले स्थीर पात्र हो । जीवनचेतनाका आधारमा व्यक्तिगत पात्र तथा उपन्यासमा प्रत्यक्ष उपस्थित मञ्चीय र बद्ध चरित्र हो ।

त्यसैगरी अन्य पात्रहरूमा म्यानेजर रोहितलाई घनश्याम रावलको मृत्युको खबर दिने क्रममा आएको गौण पात्र हो । उसको उपन्यासमा थोरै मात्र उपस्थिति रहेको छ । उपन्यासमा म्यानेजरको कुनै उल्लेख्य भूमिका छैन । प्रहरी उपमहानिरीक्षक भुवन, महानिरीक्षक तुला राई र जर्नेल गोपाल राई प्रहरी प्रशासनका भ्रष्ट कर्मचारीका प्रतिनिधी पात्र हुन् । यिनीहरू मङ्गलेलाई जेलमा राखेर यातना दिने तथा सुभद्रामाथि खराब नियतले हेर्नुको साथै तदनुरूप व्यवहार गर्ने गौण भूमिकामा प्रस्तुत असत् पात्र हुन् । कृष्णहरी भुज्याल एक भ्रष्ट कर्मचारी हो । उपन्यासमा जाँच आयोगको अध्यक्षको रूपमा उपस्थित असत् पात्र हो । पेड्रिक र पेड्रिक पत्नी अन्तराष्ट्रिय पात्र हुन् । उनीहरू अफ्ट्यारोमा परेकी ईश्वरीलाई सहयोग गर्ने गौण भूमिकामा प्रस्तुत सत् चरित्र हुन् । यिनीहरूको उपन्यासमा गौण भूमिका रहेको छ । उपन्यासलाई अगाडि बढाउन सहयोग गरेका छन् ।

यससँगै उपन्यासमा धर्माबलम्वी बनेर बीच-बीचमा उपस्थित पात्र पनि छन् । उनीहरू मङ्गलेलाई काठमाडौं जाने बाटो देखाउने क्रममा प्रस्तुत भएका छन् । सुभद्रामाथि गिद्धे नजरले हेर्ने, धर्मको नाममा विकृतिजन्य चरित्र हुन् । त्यस्तै अमेरिकी राष्ट्रपति रोनाल्ड रेगनकी श्रीमती तथा अन्तराष्ट्रिय मार्फिय उन्मूलन सङ्घकी अध्यक्ष नान्सी रेगन नेपालको वस्तुस्थिति बुझ्ने क्रममा उपन्यासमा एकपटक मात्र उपस्थित पात्र हुन् । मुख्य जिम्मावाल गोपाल राई घनश्याम रावलले रोहितलाई गुप्त अखडा देखाउने क्रममा देखिएको पात्र हो । उसको उपन्यासमा कुनै उल्लेख्य भूमिका छैन । अन्य गौण पात्रहरूमा ईश्वरीको ज्यानको खतराको सूचना दिने क्यारीन तथा हल्कारा गोविन्द राउतलाई चिठी दिने क्रममा आएको हुलाकी हो । त्यस्तै घनश्यामको श्राद्धकर्मको लागि पण्डितको उपस्थिति रहेको छ । ईश्वरीसँग विवाह गर्ने हकदारको रूपमा पहलमान राउत देखिएको छ । त्यसैगरि यस उपन्यासमा अमानवीय पात्र रोवोर्ट कम्प्युटरको पनि उपस्थिति रहेको छ । त्यस्तै अन्य अप्रत्यक्ष पात्रहरूमा रोहितका बाबुआमा, मुन्सी, रामकृष्ण राउत, वासुदेव राउत नाम मात्रका पात्र रहेका छन् । साथै मसाले जुलुसमा सहभागी व्यक्तिहरू, व्यापारी, अन्य प्रहरीहरू, आमसभामा जम्मा भएका व्यक्तिहरू, अञ्जनाले गोविन्दलाई खोज्न हिड्ने क्रममा बाटोमा भेटेका व्यक्तिहरू, भोजमा जम्मा भएका विभिन्न व्यक्तित्वहरू, पारिजात लगाएतका साहित्यकारहरू सूचित पात्रहरू हुन् । त्यस्तै उपन्यासमा प्रस्तुत ऐतिहासिक पात्रहरूमा तारिणीप्रसाद कोइराला, गिरीजाप्रसाद कोइराला, त्रिपुरवर सिंह, मनमोहन अधिकारी, निर्मल थापा, गंगालाल, डा.के.आइ. सिंह रहेका छन् ।

४.३ निष्कर्ष

धनको धब्बा ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा लेखिएको सामाजिक, यथार्थवादी उपन्यास हो । पञ्चायती व्यवस्थामा हुने गरेको भ्रष्टाचार, अनियमिततालाई उपन्यासमा देखाउने कार्य गरिएको छ । यसै क्रममा घनश्याम रावल, रोहितजस्ता पञ्चायतमा गनाएका उद्योगपति व्यापारीका प्रतिनिधि पात्रको रूपमा उपन्यासमा उपस्थित छन् । त्यसैगरि राजनीतिमा सक्रिय रहेका नेताहरूलाई पात्रका रूपमा समावेश गरिएको छ । देश विदेशका राष्ट्रपति, प्रधानमन्त्रीसमेत पात्रका रूपमा आएका छन् । नेपालको पञ्चायती व्यवस्थाविरुद्ध सङ्घर्षमा उत्रिएका डायमनशमशेर राणा, तारिणीप्रसाद कोइराला, गिरीजाप्रसाद कोइराला, त्रिपुरवरसिंह, मनमोहन अधिकारी तथा पारिजात लगायतका पात्रहरू उपन्यासमा प्रस्तुत

गरिएको छ । यस उपन्यासमा प्रमुख पात्रहरू भने काल्पनिक छन् । *धनको धब्बा* उपन्यास सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास भएकाले यसमा सामाजिक, राजनीतिक यथार्थ घटनालाई काल्पनिक रङ्ग भरेर प्रस्तुत गरिएको छ । कतिपय काल्पनिक पात्र र कतिपय यथार्थ पात्रहरूको पनि उपन्यासमा प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासमा विभिन्न जातजाति र भाषाभाषिका पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ । साथै समाजको यथार्थ प्रस्तुत गर्ने क्रममा गोविन्द राउत र दातारामजस्ता वर्गीय पात्रहरू पनि उपन्यासमा उपस्थित रहेका छन् । उनीहरूलाई आफ्नो स्तरअनुसारको भाषा प्रयोग गरिएको छ । पात्रविधानका दृष्टिले उपन्यास सफल रहेको छ ।

परिच्छेद पाँच

धनको धब्बा उपन्यासको परिवेश, उदेश्य, दृष्टिबिन्दु र भाषाशैली

५.१ विषयप्रवेश

डायमनशमशेर राणा नेपाली उपन्यास लेखनका उच्च व्यक्ति हुन् । *धनको धब्बा* उपन्यास राणाको औपन्यासिक यात्राको दोस्रो चरणको उपन्यास हो । प्रस्तुत *धनको धब्बा* उपन्यास २०५१ सालमा प्रकाशित उपन्यास हो । *धनको धब्बा* उपन्यासको प्रकाशनका विषयमा उपन्यासकार स्वयम् भन्छन्- "*धनको धब्बा* उपन्यास प्रकाशन गर्नका लागि मलाई एकजना मित्रले एकट्रक कागज उपलब्ध गराइदिएपछि त्यसलाई मैले दश हजार प्रति प्रकाशन गरेको थिएँ तर एउटै उपन्यास दश हजारप्रति प्रकाशन गर्नुपूर्व मैले यसका कतिपय अंश तत्कालीन सरकारले पचाउन सक्ने गरी सच्चाएको समेत छु । जेहोस् मेरा ती सबै उपन्यासले अन्ततः मेरो चाहनाअनुरूप देश अगाडि बढोस्, जनता खुशी हुन् भन्ने भावलाई नै ग्रहण गरेका छन्" (न्यौपाने र पाण्डे, २०६५ : २८१) । ईतिहासका उच्च, मार्मिक उपन्यासहरू लेखनमा अग्रणि डायमनशमशेर राणाका उपन्यासमा वर्णनात्मक अभिव्यक्ति पाइन्छ । राणाका *सेतो बाघ, वसन्ती* र *सतप्रयास*का तुलनामा *धनको धब्बा* कम चर्चित रह्यो । तापनि समाजका बहुपक्षीय यथार्थको उद्घाटन गर्नमा यो उपन्यास सक्षम नै छ । त्यसैले कलाका दृष्टिले भन्दा यथार्थको उद्घाटनका दृष्टिले उपन्यासको सार्थकता देखिन्छ । यस परिच्छेदमा *धनको धब्बा* उपन्यासमा प्रस्तुत परिवेश, उद्देश्य, दृष्टिविन्दु र भाषाशैलीको अध्ययन र विश्लेषण प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.२ धनको धब्बा उपन्यासको परिवेश

धनको धब्बा उपन्यासमा देशकाल वातावरणको संयुक्त परिवेश सफल रूपमा चित्रण गरिएको छ । यस क्रममा नेपाल र स्विट्जरल्याण्डको भूमिलाई समेत देशको रूपमा समेटिएको छ । यस कुरालाई तलको अंशले स्पष्ट पारेको छ :

> "काठमाडौँ शहर नेपाल अधिराज्यको राजधानी हो । राष्ट्रको सम्पूर्ण प्रशासन सञ्चालन गर्ने प्रमुख कार्यालय रहेको केन्द्रीय सदरमूकाम । यस महानगरको बीच भागमा रहेको विशाल टुँडिखेल । त्यसभित्रको शाही सैनिकमञ्च, घोडचढी सालिकहरू र वरिपरि लहर लागेका ठुल्ठुला वृक्ष-मसला, बकैना, कपुर, काँगियो, लहरेपिपल र ज्याकेरण्डा आदिले शोभायमान" (पृ : १२) ।

स्थानगत परिवेशको रूपमा नेपालभित्र काठमाडौँ शहर र वरपरका स्थान- वागबजार, रत्नपार्क, विशालबजार, त्रीचन्द्र क्याम्पस, वानेश्वर, त्रिभुवन विमानस्थलजस्ता स्थानमा उपन्यासका घटना घटाइएको छ । काठमाडौँबाहेक सोलुखुम्बुको सिसाखोला गाउँ, खोटाङ्गको बाराह पोखरी गाउँमा यस उपन्यासका अधिकांश घटना घटे तापनि चितवन, पाल्पा, जुम्ला र मुस्ताङका घटनाको समेत यसमा सामान्य चर्चा गरिएको छ । त्यस्तै स्विट्जरल्याण्डको ज्युरीच, एरोस, डाबोस, टेम्पियो र लुगानो तथा अमेरिका, बेलायत र कोलम्बियाका केही स्थानहरूमा पनि उपन्यासका सामान्य घटना घटेको देखाइएको छ ।

मङ्गलेको जन्मथलो सोलुखुम्बु जिल्लाको सिसाखोला गाउँ र मङ्गलेले काठमाडौँसम्म आउने क्रममा पार गरेका भिरपाखा, घना जङ्गल, खोला, पुल, कहालीलाग्दो डाँडाकाँडा, खोला खहरेको सुसाइ परिवेशको रूपमा आएका छन् । यस कुरालाई तलको अंशले स्पष्ट पारेको छ :

> “अनकण्टार जङ्गलभित्र न्याउली कराएको, ढुकुर कुर्लेको, लुइचे बासेको सुन्यो । मुनाल उडेको, मुजुर नाचेको देख्यो । लिखु खोला सुनकोशी तऱ्यो । कतै पौडियो । कतै घिर्लिङ्बाट पार गऱ्यो । वनको छेउछाउमा हिमचुलीबाट छहरा झरिरहेको हेऱ्यो । गुराँस, चाँप, सुनपाती फूली फक्रिरहेको ढकमक्क । कतै, हिमाल चेरी सदाबहार” (पृ : ११) ।

नेपालको प्राकृतिक सुन्दरताको साथै पहाडी विकटता पनि परिवेशको रूपमा आएका छन् । मङ्गले चेपाङले पहिलोपटक पाइला टेकेको काठमाडौँको मध्यभाग वागबजार र काठमाडौँका गल्लीहरूको चित्रण छ । साथै रत्नपार्क, घण्टाघर, रानीपोखरीको सुन्दर चित्रण गरिएको छ । यस कुरालाई तलको अंशले स्पष्ट पारेको छ :

> “रानीपोखरी- त्यसको डिलमा राजा प्रताप मल्ल । उसका रानी- छोराको हात्तीमाथि चढेको पाषाण प्रतिभा र बीचमा नारायणको मन्दिर देखेर झन बढी मन्त्रमुग्ध भयो नवागन्तुक । ती ऐतिहासिक विलोकनको पूर्वोत्तर कुनामा अर्को अलौकिक दृश्यावली ठिङ्ग उभिन आयो- घण्टाघर । त्यो अग्लो इमारतको चतुरमूर्ति बुर्जामा चारैतिर घडी जडिएको” (पृ : १४) ।

त्यस्तै मङ्गलेद्वारा सामान टुटफुट भएको स्थान विशालबजारको सुन्दर चित्रण उपन्यासमा परिवेशको रूपमा आएका छन् । वानेश्वरमा रहेको घनश्याम रावलको ढुङ्गेघरको परिवेश र प्रहरी कार्यालयको चित्रण छ । “अफिस कोठा निकै ठूलो । फराकिलो, आधुनिक फर्निचरले सु-सज्जित । बीचमा टेबिल रहेछ । त्यसमाथि चन्द्र, सूर्य अङ्कित झण्डा उभ्याइएको । त्यहीँ राष्ट्रिय ध्वजा पछिल्तिरको मेचमा प्रहरी महानिरीक्षक तुला राई विराजमान” (पृ : २४) । नेपालको प्रहरी प्रशासन र त्यहाँ व्याप्त शोषणदमन, अनियमितताजस्ता

कुराहरू पनि यस उपन्यासको परिवेश हो । रोहित र ईश्वरी रावल स्विट्जरल्याण्ड जाँदा आउँदाको दृश्य वर्णित त्रिभुवन विमानस्थल तथा जर्मनीको फ्रयाङ्कफर्ट शहर परिवेशको रूपमा आएका छन् । नेपाल र स्विट्जरल्याण्डको भौगोलिक स्थितिको तुलना गरिएको छ ।

खोटाङ जिल्लाको बराहपोखरी गाउँ र सोही गाउँमा अवस्थित गोविन्दको घर र ग्रामीण परिवेशको चित्रण छ । ग्रामीण क्षेत्रका जनताले भोग्नुपरेका अन्याय, अत्याचार, शोषण, दमनजस्ता कुराहरू तथा धन कमाउनको लागि गरिने तस्करी, भ्रष्टाचार, महिला हिंसाजस्ता अनैतिक कार्य यस उपन्यासको परिवेश हुन् । त्यस्तै प्रधानपञ्च झनक राईको घर, आमसभा स्थल दुवेचौर, अञ्जनाले गोविन्दलाई खोज्न हिडेका पाखोबाटो, जङ्गलजस्ता ठाउँको चित्रण छ । स्विट्जरल्याण्डमा ईश्वरीले अध्ययन गरेको कन्या क्याम्पस र वरपरका वातावरण, एरोसा, डाबोस, लुगानो शहरको सुन्दरता वर्णनात्मक परिवेशका रूपमा आएका छन् । “विश्वविद्यालय, कलकारखाना, क्लब घर, आर्ट ग्यालरी, म्युजियम, सिनेमा हल, चमेनागृह, होटेल सबै रङ्ग रोगनले जगमगाएका । कलाकारी शिल्पले धपक्क बलेको । कुनै निश्चित स्थलमा महापुरुषका मूर्ति एकदम सजीव देखिने, घोडा चढेको, कोही खडा, कुनै उर्ध्वकार्य” (पृ : १३२) ।

स्विट्जरल्याण्डको सांस्कृतिक परिवेश पनि उपन्यासमा आएको छ । टेम्पियोको तुमुलोत्सव मेला तथा स्विट्जरल्याण्डका अन्य रमणीय स्थलहरू परिवेशको रूपमा आएका छन् । कोलम्बियाको मेडेलिन गिरोहको गुप्त स्थान तथा अमेरिका र बेलायतका केही स्थानको पनि उपन्यासमा चित्रण गरिएको छ ।

नेपाली समाज र यसमा व्याप्त राजनीतिक तथा सामाजिक अवस्था नै यस उपन्यासको मूल परिवेश हो । राजनैतिक अव्यवस्था र यसको राम्रो व्यवस्थापनका निम्ति भएका आन्दोलन तथा नेपालको कमजोर आर्थिक अवस्था, नेपाली समाज र स्विट्जरल्याण्डको समाजको आर्थिक विकासको तुलना गरी अभिव्यक्त गरिएको छ । शाशकहरूको दमन, ग्रामिण क्षेत्रमा भएको अन्याय, अत्याचार, न्यायिक क्षेत्रमा भइरहेको स्वेच्छाचारिता, आर्थिक क्षेत्रको अन्यौलपूर्ण अवस्था र यस्तो अवस्थाबाट मुक्त हुन चाहेको नेपाली जनजीवन नै यस उपन्यासको परिवेश हो । त्यस्तै नेपालको पञ्चायती व्यवस्था र त्यसको विरुद्ध गरिएका आन्दोलन उपन्यासको परिवेश हो ।

कालको रूपमा वि.सं. २०१७ सालदेखि २०४६ सालसम्मको तीन दशकभन्दा बढिका सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक घटनाक्रमलाई पूर्वपीठिकाको रूपमा लिइएको छ भने घनश्याम रावलको मृत्युपश्चात रोहित चेपाङ स्विट्जरल्याण्ड गएदेखि ईश्वरी रावल नेपाल फर्केपछिको दुई तीन महिनाको समयावधि नै यस उपन्यासले ओगटेको समय हो । मूलः रूपमा दुई तीन महिनाको समयावधि लिए पनि यस उपन्यासमा पूर्वपीठिकाको रूपमा करिब साढे तीन दशकको घटनाक्रमलाई समेटिएको छ ।

नेपालको राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक अवस्थाजस्ता विविध पक्षलाई उपन्यासले समेटेको छ । यस क्रममा मङ्गलेको दयनीय अवस्था, मङ्गलेलाई जेलबाट छुटाउन सुभद्राले गरेका प्रयास तथा सरकारी निकाय र कर्मचारीहरूले सुभद्रामाथि गरेका नराम्रो व्यवहार, घनश्याम रावलको कालोधन्धा, पञ्चायतकालमा प्रधानपञ्च झनक राईजस्तो सामन्तले गरेको मनपरीतन्त्र, अञ्जनाको दयनीय अवस्था तथा गरीब गोविन्द राउतको जालमा पारेर गरिएको हत्या तथा ईश्वरीले स्विट्जरल्याण्डमा रोहितको रिहाईका लागि गरेका प्रयास र पञ्चायती व्यवस्थाविरुद्ध नेपालमा गरिएका आन्दोलनले नेपाली जनता शोषण दमनबाट मुक्त हुन चाहेको यथार्थ स्थितिको दिग्दर्शनसमेत उपन्यासमा प्रस्तुत भएको छ ।

प्रकृतिको मनोहर चित्रण गर्ने क्रममा नेपालको पूर्वी पहाडी भेगको प्रकृतिको चित्रण, काठमाडौँको शहरिया रमझम, स्विट्जरल्याण्डका रमणीय स्थल एरोसा, डाबोस, लुगानो शहर तथा ज्यूरिचको मनोरम चित्रण उपन्यासमा भएको भेट्न सकिन्छ । "शान्त ताल, पोखरी, रमणीय सार्वजनिक पार्क, गगनचुम्बी धुपी वृक्ष, मसला, वरपीपल" (पृ : १३५) । नेपालमा सुभद्राले मङ्गलेलाई छुटाउन गरेको सङ्घर्ष र स्विट्जरल्याण्डमा ईश्वरीले रोहितको रिहाईको लागि गरेको समानान्तर सङ्घर्ष प्रस्तुत गरेर स्विट्जरल्याण्डको सामाजिक आर्थिक र राजनीतिक मापदण्डको सापेक्षतामा नेपाली समाजको मूल्याङ्कन गर्ने काम यस उपन्यासमा गरिएको छ । समग्रमा परिवेश विधानका दृष्टिले उपन्यास सफल रहेको छ ।

५.३ धनको धब्बा उपन्यासको उद्देश्य

धनको धब्बा उपन्यासको मुख्य उद्देश्य २०१७ सालपछिको देशको गिर्दो राजनीतिक सामाजिक र आर्थिक अवस्थाको चित्रण गर्नु हो । संसदीय व्यवस्थाको वकालत गर्नु उपन्यास लेखनको अर्को उद्देश्य रहेको छ । त्यस्तै असल समाजको सृजना गर्नुपर्छ भन्ने सन्देश दिनु पनि यस उपन्यासको उद्देश्य हो । हाम्रा समाजमा धनका नाममा पुरुषले भन्दा नारीले धेरै दुःख उठाउनु परिरहेको यथार्थलाई जस्ताको त्यस्तै देखाएर नारीलाई भोग्याका रूपमा होइन, सक्षम नागरिकका रूपमा हेर्नुपर्छ र नारीविरुद्धका सामाजिक कुरीतिहरू तोडी एउटा असल समाजको सृजना गर्नुपर्छ भन्ने सन्देश दिनु पनि यस उपन्यासको उद्देश्य हो ।

पञ्च तथा मुखियाहरूले गाउँमा र उच्च पदस्थ प्रहरी, प्रशासन, नेता तथा तस्करहरूले शहरमा गरीब वर्ग तथा महिलामाथि चरम शोषण गरेका दृश्य, नेपाली समाजको सामन्तवादी तथा पितृसत्तात्मक समाजव्यवस्थाले गर्दा महिलाहरूमाथि हुने गरेको चरम शोषणलाई उपन्यासमा यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । जतातत‌ै असुरक्षित नारी जीवनको यथार्थलाई सुभद्रा तथा अञ्जनाका माध्यमबाट देखाइएको छ ।

पैसाको आडमा सत्ता टिकाउने पञ्चायती प्रविधि तथा पञ्चहरूको विकृत, अवसरवादी राजनीतिक मुकुण्डोको यथार्थ चित्रण उपन्यासमा भएको छ । गाउँमा विकासको नाममा ठूलो-ठूलो परियोजना आउने गरेको र त्यो रकम विकासमा नलगाई सरकारी कर्मचारी तथा गाउँका शोषक सामन्ती झनक राईजस्ता पञ्चहरूले आपसमा भागबन्डा लगाएको दृश्य, भोजको आयोजना तथा घुस खान नमान्ने इमान्दार कर्मचारीमाथि गरिने दुर्व्यवहारको यथार्थ चीत्रण उपन्यासमा गरिएको छ र यसरी देशको विकास हुन सक्दैन भन्ने सन्देश दिनु उपन्यासको उद्देश्य हो । पञ्चायती व्यवस्था जनविरोधी छ । यसको विरुद्धमा जनताहरू एक जुट भएर लाग्नुपर्छ र यसको अन्त्य गर्नुपर्छ । पञ्चायती व्यवस्था अन्त्य नभई देशले मुहार फेर्न सक्दैन भन्ने यथार्थ प्रस्तुत गर्नु उपन्यासको उद्देश्य रहेको छ ।

तस्करी तथा दुई नम्बरी काम गरी धन कमाउने काला अनुहार देखाउनु पनि उपन्यासको उद्देश्य रहेको छ । तस्करी, भष्ट्राचारबाट मानिस कति छिटो धनाड्य बन्छ भन्ने कुरा यहाँ देखाइएको छ । घनश्याम रावल, रोहित चेपाङ, प्रहरी महानिरीक्षकहरू यसका

अगुवा हुन् । 'मेडेलिन तस्कर गिरोह' का नामले विश्वव्यापी रूपमा यो सञ्जाल फैलिएको देखाएर यही सञ्जाल नै सर्वाधिक शक्तिशाली छ भन्ने यथार्थ उपन्यासमा देखाइएको छ । तस्करी, भ्रष्टाचार, कालो व्यापार र महिला हिंसाजस्ता कुराको भन्डाफोर गर्नु उपन्यासको उद्देश्य रहेको छ ।

नेपालमा सुभद्राले मङ्गलेलाई छुटाउन गरेको सङ्घर्ष र स्विट्जरल्याण्डमा ईश्वरीले रोहितको रिहाईको लागि गरेको समानान्तर सङ्घर्ष प्रस्तुत गरेर स्विट्जरल्याण्डको सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक मापदण्डको सापेक्षतामा नेपाली समाजको मुल्याङ्कन गर्ने काम यस उपन्यासमा गरिएको छ । स्विट्जरल्याण्डको अर्थतन्त्र बलियो रहेको कारणले उत्तरोत्तर प्रगति गरेको यथार्थ प्रस्तुत गर्दै यस्तो नीति अवलम्वन गर्न सकेमा देशको विकास हुनसक्छ भन्ने सन्देश दिनु पनि उपन्यासको उद्देश्य रहेको छ ।

५.४ धनको धब्बा उपन्यासको दृष्टिविन्दु

धनको धब्बा उपन्यासमा उपन्यासकार राणा स्वयं सर्वज्ञाता एवं सामाख्याता बनेर उपन्यासका कथावस्तु, चरित्र, संवाद, परिवेश र उद्देश्यको औपन्यासिक निर्माण एवं संयोजन गरेका छन् । बीच-बीचमा पात्रीय संवाद र कथनले चरित्र र घटनाक्रम जीवन्त भए पनि मुलतः यसमा तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुको नै प्रयोग गरिएको छ । बाह्य दृष्टिविन्दु यसको मूल दृष्टिविन्दु भएको छ । सबै घटनाक्रमलाई समालोचकले छानी-छानी के घटना घट्छ कस्तो पात्र हुन्छ मानिसअनुसार प्रकृति र प्रकृतिअनुसार मानिस कस्तो छ ? जस्ता यावत सन्दर्भको सृष्टि र विस्तारपूर्वक त्यसको गुम्फन, संयोजन र वर्णन लेखककै सर्वज्ञाताबाट भएको छ । संवादमा म, तिमीको कताकति प्रयोग भएपनि घटनाक्रमका वर्णनमा लेखककै दृष्टिअनुसार वर्णन भएको छ । यसर्थ यो अन्य पुरुष बाह्य दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको र वर्णनात्मक शैली शिल्प संयोजन भएको उपन्यासका रूपमा निर्मित हुन पुगेको छ । उपन्यासमा पात्र र घटनाका कुरालाई उपन्यासकारले नै वर्णन एवम् टिप्पणी गर्दै सबै कुरा आफ्नै नियन्त्रणमा लिएका छन् । साथै मुख्य रूपमा लेखकले वर्णन गरेका छन् । अतः यस उपन्यासमा तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुमा सर्वज्ञ, हस्तक्षेपी दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको छ ।

५.५ भाषाशैली

धनको धब्बा उपन्यास वर्णनात्मक शैलीमा लेखिएको छ । तृतीय पुरुषप्रधान शैलीमा उपन्यासकार तटस्थ बनेर घटनाको वर्णन गरेका छन् । उपन्यासको भाषा सरल र स्वभाविक छ तैपनि उपन्यासकारले संस्कृत र हिन्दी शब्दहरूको प्रयोग प्रशस्त मात्रामा गरेका छन् । यसमा उपन्यासलाई रोचक बनाउन उखान-टुक्का र सुक्तिहरूको यथोचित प्रयोग गरिएको छ । प्रकृति चित्रणका दृष्टिले पनि उपन्यास उत्कृष्ट छ । संवादको समुचित प्रयोगले उपन्यासमा नाटकीयताको झ-झल्को पनि देखापरेको छ । सामाजिक, राजनीतिक, यथार्थवादी कथावस्तुमा काल्पनिक उपकथाहरू जोडेर उपन्यासलाई नाटकीय बनाइएको छ ।

धनको धब्बा उपन्यास सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास भएकाले यसमा विविध भाषाको प्रयोग गरिएको छ । यसमा उपन्यासकारले तत्सम, तत्भव र आगन्तुक तीनै किसिमका शब्दको प्रयोग गरेका छन् । विभिन्न किसिमका प्रतीक र पूर्वसङ्केतको प्रयोगले उपन्यासलाई रोचक बनाएको छ । अनुकरणात्मक शब्द र उखान टुक्काहरूको प्रयोगले भाषालाई सुन्दर बनाएको छ । यस उपन्यासका घटनाहरू जासुसी उपन्यासका घटनाझैं लाग्छन् । रविनकुञ्ज लक्ष्मीदेवी बनेर घनश्याम रावलकहाँ बस्नु, मार्फिया तस्करीको नाइके पाब्लो एस्कोबारको मार्फिया सङ्गठनको नाइके घनश्याम रावल हुनु, त्यही सङ्गठनको कुनै सदस्यले रोहित चेपाङको हत्या गर्नुजस्ता घटनाबाट यस उपन्यासमा जासुसी रङ्ग देखिन्छ । यसरी जासुसी शैलीको प्रस्तुतीले क्षणिक रोमाञ्चकता थपेको भए पनि उपन्यासको स्तर खस्काएको छ । उपन्यासमा पात्रको स्तर अनुरूपको संवाद प्रयोग गर्न खोजिएको छ ।

धनको धब्बा उपन्यासमा प्रसस्त उखान-टुक्का र सुक्तिहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । यहाँ प्रयुक्त केही उखान-टुक्का र सुक्तिहरू जस्तै- कुप्रे बुढीलाई उठी सुख न बसी सुख (पृ : १३), लाटोले केरा हेरेझैँ (पृ : १४), कान नछामेर कागको पछि दगुर्नु (पृ : १७), विपत्ति एक्लै आउदैन साखासन्तान साथ लिएर आउँछ (पृ : २१), चेत बाबा काशी (पृ : २३), काम कुरो एकातिर कुम्लो बोकी ठिमीतिर (पृ : २३), मुर्खको मनमा अर्ती गाली तुल्य बिझाउँछ (पृ : २८), मर्नु परेपछि खुट्टै तानेर (पृ : ३४), खुकुरीको मार खुकुरीलाई याद रहदैन, अचानोलाई सम्झना रहीरहने (पृ : ३९), अघि राँड, जानिन, पछि राँड मानिन (पृ : ४१), खोला तऱ्यो लौरो बिर्सियो (पृ : ४५), गर्जने बाघले खाँदैन - गर्जने मेघ बर्सदैन (पृ : ६४), झुपडीको बसाइ महलको ख्वाव (पृ : ७१), लोग्नेस्वास्नीको झगडा परालको

आगो (पृ : ७७), मुखमा राम-राम, बगलीमा छुरा (पृ : ८०), साँचो डग्दैन, झुठो तग्दैन (पृ : १००), शङ्काले लङ्का पिर्छ (पृ : १००), धन देखे महादेवको तीन नेत्र (पृ : २०६) आदि । यस उपन्यासमा प्रशस्त आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग पनि भएको पाइन्छ । जस्तै- घण्टी (पृ : १), टेलिफोन (पृ : १), ग्राहिका (पृ : २), सुटिङ (पृ : १९), प्रतिचार (पृ : २०), हाकिम (पृ : २२), इन्साफ (पृ : २४), कलवेल (पृ : २४), भड्किलो (पृ : ३६), अस्पताल (पृ : ३९), पहिचान (पृ : ३९), वुइँगल (पृ : ६९), निवेदिका (पृ : ८७), रिपोर्ट (पृ : ९०), पुलिस (पृ : ११०), लास (पृ : ११३), प्रस्थान (पृ : १२०), उपकरण (पृ : १२०), प्रोजेक्टर (पृ : १७८), जुलुस (पृ : १८२), इन्टरकम (पृ : १९०), आदि । *धनको धब्बा* उपन्यासमा शोक (पृ : ३), अभिनय (पृ : १९), क्रान्ति (पृ : २६), ज्ञान (पृ : ३६), प्रिति (पृ : ७२), पति (पृ : ७३), माधुर्य (पृ : ८७), तिथि (पृ : २०६), देववाणी (पृ : ८२), शिवलिङ्ग (पृ : ७४), विश्व (पृ : ३४), स्पर्श (पृ : ७४), तीक्ष्ण (पृ : १५०), साङ्केतिक (पृ : २०६), षडयन्त्र (पृ : २१५) जस्ता थुप्रै तत्सम शब्दहरू तथा फूल (पृ : १), बिजुली (पृ : १), कान (पृ : २), आँसु (पृ : ३), काम (पृ : २३), घर (पृ : २३), रात (पृ : २५), छोरी (पृ : ४५) जस्ता तत्भव शब्दहरूको प्रयोग भएको छ ।

धनको धब्बा उपन्यासको भाषिक प्रयोगको अर्को उदाहरणीय पक्ष हो- प्रशस्त अनुकरणात्मक शब्दहरूको प्रयोग । टिनीनी (पृ : १), घुसुक्क (पृ : १), चुर्लुम्म (पृ : ५), झसङ्ग (पृ : ८), सऱ्याकसुरुक (पृ : ७), फुत्त (पृ : ७), जुरुक्क (पृ : ४४), झमक्क (पृ : ४६), मुसुक्क (पृ : ८४), छर्लङ्ग (पृ : ९६), भागाभाग (पृ : १०६), गुनगुनाउँछ (पृ : ११४), खचाखच (पृ : ११८), खङ्ग्रङ्ग (पृ : १२१), झलमल्ल (पृ : १२३), साँक्कसुक्क (पृ : १७१), प्याट्ट (पृ : १७२), ड्वाङड्वाङती (पृ : १९०), आदि अनुकरणात्मक शब्दहरूको यथेष्ट प्रयोगले यस उपन्यासको भाषालाई सुन्दर बनाएको छ । त्यस्तै यस उपन्यासमा उपमा र प्रतीकहरूको पनि प्रशस्त प्रयोग गरिएको छ । अगुल्टोको मारमा परेको कुकुर बिजुली चम्काईसँग तर्सिएझै (पृ : ८), बाघ लाग्यो घिच्याउन बाखा लाग्यो चिच्याउन (पृ : ४१), कुकुरलाई घिउ नपचेको (पृ : ६०), पिङको लठारो चुँडिएर भुईमा चारचित परे समान (पृ : ५०), पहाडबाट गुल्टेको जस्तो (पृ : ७२), तास तलासिएझैँ (पृ : ९५), किंवदन्तीझैँ (पृ : १७६) जस्ता उपमाहरूको प्रयोग गरिएको छ । त्यस्तै ईश्वरीले ढुङ्गेघरको चल, अचल सम्पूर्ण सम्पतिको अन्त्य गर्न सङ्कल्पित हुनु तथा प्रतीकात्मक रूपमा ग्रिक कथाको 'प्याण्डोराको बाकस' (पृ : १८८) आएको छ ।

यस उपन्यासमा पूर्वकथाहरू तथा पूर्वसङ्केतहरूको पनि प्रयोग गरिएको छ । त्यस्तै पात्रहरूको बेला-बेलामा दिवास्वप्न देखेको कुरा पनि चर्चायोग्य छ । देब्रे नयनपट फर्फराउनु, सपनामा भैंसी अथवा तेल घसेको वा कालो घोडा चढेर दक्षिणतिर प्रस्थान गर्न लागेको देख्नु भविष्यमा हुने अनिष्टको पूर्वसङ्केत हो भने घनश्याम रावल र रोहितको बीचमा भएको भनाभन (पृ : ६४), पूर्वकथाको उदाहरण हो । घनश्याम रावलको मृत्युपश्चात रोहितले रावलको मृत्युको भयानक कल्पना गर्नु (पृ : ६), ईश्वरीले दोर्जे शेर्पासँग बिताएको क्षणको कल्पना गर्नु (पृ : १४५), तथा बाबुको मृत्युपश्चात काखमा खेलेको, कुममा बुईं चढेको, स्विट्जरल्याण्ड आएर वात्सल्यप्रकट गरेको घटना स्मरण गर्नु दिवास्वप्न हुन् ।

धनको धब्बा उपन्यासमा उपन्यासकारले भाषालाई आलङ्कारिक र कवितात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरेका छन् । "तरकारीबारी, फलफूलघारी, बाँसको झाङ्ग र फूल बगैंचाभित्र आलोक स्तम्भको प्रबन्ध थिएन । तथापि ती उधान पनि पूर्णिमाको जूनेली चहकमा पौडिरहेका .... टहटह" (पृ : १), "सबै हाँसी खुशी गए । सुभद्रा विछोड वेदनामा आहत फर्किई रुँदै" (पृ : २२०), "दुर्भाग्यवश रहँदा बस्दा जतिजति समयको पाङ्ग्रा गुडदै गयो, उति सुभद्राको कोमल हृदयमा रोहितप्रति गहिरो मायाँको पोखरी जम्दै आयो । त्यस अनुरक्त जलधिभित्र सुभद्रा चुर्लुम्म डुबी" (पृ : ४४) । त्यस्तै उपन्यासकारको प्रकृतिचित्रण पनि बेजोड देखिन्छ । "काठमाडौं सहर नेपाल अधिराज्यको राजधानी हो । राष्ट्रको सम्पूर्ण प्रशासन संचालन गर्ने प्रमुख कार्यालय रहेको केन्द्रीय सदरमुकाम । यस महानगरको बीच भागमा रहेको विशाल- टुँडीखेल । त्यसभित्रको शाही सैनिकमञ्च, घोडचढी सालिकहरू र वरिपरि लहर लागेका ठूल्ठूला वृक्ष - मसला, बकैना, कपूर, काँगियो, लहरे पिपल र ज्याकेरण्डा आदिले शोभायमान" (पृ : १२) । यसरी कलात्मक पाराले प्रकृतिको चित्रण गर्दा यस उपन्यासमा काव्यात्मक भाषाको प्रयोग भएको छ ।

यस उपन्यासमा अत्यधिक मात्रामा प्रचलनमा नरहेका संस्कृत, अङ्ग्रेजी, हिन्दी, फारसी, अरबी र उर्दू भाषाका शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । हर्जाना (पृ : २५), घर्तिकाल (पृ : २९), गज्मौरो (पृ : ८६), ऐक्जेक्टयुटिभ (पृ : ११८), कर्कश (पृ : १८५), वतर्नु (पृ : १९४), विलखबन्द (पृ : २३), बिप्ल्याँटो (पृ : ६९), वाग्मित्व (पृ : २७), बिच्किने (पृ : १६), व्याहुती (पृ : १६), शनैःशनै (पृ : ३६), भीमकाय (पृ : ११), विहंगम (पृ : १३),

तिकडम (पृ : १८१), क्वेर (पृ : १८), चश्मदीद (पृ : १८), कुत्सित (पृ : २२), बिल्लीबाठ (पृ : २१), निछ्याम (पृ : १५९), दाम्भ्य (पृ : ३६) आदि । यस्ता शब्दको प्रयोगले यस उपन्यासको भाषालाई केही क्लिष्ट बनाएको छ ।

त्यस्तै *धनको धब्बा* उपन्यासमा दैवो विचित्रा गति (पृ : ३), नरोवा कुञ्जरोवा अशोस्थामा हताहत (पृ : ५९), यादायदा हि धर्मस्या ग्लानिर्भवती भारत (पृ : १९३) क्रिया चरित्रम, पुरुषस्य भाग्यम - दैवो नजानाति कुतो मनुष्य (पृ : ६२) जस्ता थुप्रै संस्कृत श्लोकहरू तथा मुबारक (पृ : ५०), बीबी राजी तो क्या करेगा काजी (पृ : ५०), आएगी बारात बजेगी शहनाई (पृ : ४९) जस्ता हिन्दी श्लोकहरूको प्रयोग गरिएको छ । त्यस्तै यस उपन्यासमा थ्याङ्क यु (पृ : ११८), डन्ट वी सिल्ली (पृ : १२२), ह्वाट एवाउट यु ? ह्याभ यु ह्याड योर ब्रेक फास्ट (पृ : १२२), च्यारीटी बिगेन्स एट होम (पृ : १८८), ग्लिम्स अफ दि वर्ल्ड हिष्ट्री (पृ : १२६), आइ एम अ वीट टाएर्ड (पृ : १४६) जस्ता थुप्रै अङ्ग्रेजी वाक्यको प्रयोग गरिएको छ । यस्तो भाषिक प्रयोगले सामान्य पाठकलाई कहीँ क्लिष्टताको अनुभव भए पनि प्रसङ्गअनुसार ती वाक्य बुझ्दै नबुझ्ने खालका भने छैनन् । उपन्यासमा पात्रअनुसारको भाषाको प्रयोग गरिएको छ । यसै क्रममा स्थानिय भाषा पनि आएको छ । मङ्गलेको माध्यमबाट ग्रामीण चेपाङ जातिले बोल्ने भाषाको प्रयोग गरिएको छ । "ऊ....ती उँभोकाहरूले क्या पो भन्दारान गाँठे" (पृ : १४), "मो चोर हो । चोर्न याँ (काठमाडौँ) आको । दश वटा नाडीघडी, एक रेडियो, बीस जोर जुत्ता, पचास थान कोटको कपडा चोरेकोमा साबित भयो । मतियार भनाउँदातिर सङ्केत गरेर बोल्यो- उनीहरू मेरा पुराना चिनारु हुन् । तिन्लाई मोइले चिन्यो । हामी सबै झोँछेमा डेरा गरी बस्थ्यो । काम चोर्न्या" (पृ : २९) आदि । उपन्यासमा पात्रको स्तरअनुरूपको संवाद प्रयोग गर्न खोजिएको छ तर त्यस्ता संवादहरूमा अस्वाभाविकता भेटिन्छ । कतै संवाद कम कतै संवाद ज्यादा छ ।

धनको धब्बा उपन्यासमा नाटकीय संयोगको प्रशस्त प्रयोग पाइन्छ । यसले एकातिर घटनामा रोचकता थपेको छ भने अर्कोतिर पाठकका मनमा कौतूहलताको सृजना गरेको छ । खेतमा काम गरेर फर्कदै गरेका किसान दम्पतिलाई आक्रमण गरेर स्वास्नीलाई वलात्कार गर्ने काम नेपालमा जस्तो शैलीमा भएको थियो (पृ : २३) त्यस्तै र त्यही प्रकृतिको घटना स्विट्जरल्याण्डमा पनि हुनु (पृ : १७३) नाटकीय संयोगका उदाहरण हुन् ।

धनको धब्बा उपन्यासमा ईश्वरी रावल र दोर्जे शेर्पाको प्रेमले परिस्थितिमाथि विजय प्राप्त गरेको छ । यस उपन्यासमा ईश्वरी रावल र घनश्याम रावलका बीचमा, रोहित चेपाङ र ईश्वरी रावलका बीचमा, ईश्वरी रावल र राउत परिवारका बीचमा तथा गोविन्द राउत र उसकी आमाको अञ्जनासँग बाह्य द्वन्द्व देखाइएको छ । यस उपन्यासमा द्वन्द्वविधान शसक्त छ । यही द्वन्द्वका कारण एकातिर उपन्यासमा रोमाञ्चकता थपिएको छ भने अर्कोतर्फ उपन्यासलाई नाटकीय मोड प्राप्त भएको छ ।

धनको धब्बा उपन्यासमा अतिरञ्जनात्मक कल्पना पाइन्छ । यसले उपन्यासमा अविश्वसनियताको सृजना गरेको छ । पाल्पा, जुम्ला तथा खोटाङका रावल र राउतहरूका बीचमा अनिवार्य विवाह बन्धनको प्रथा भएको देखाउनु ईश्वरीले आफ्नो बाबु घनश्याम रावलको सारासम्पति अञ्जनाको छोरा अनुप राउतको नाम गर्नु, अञ्जना र दलबहादुरको विवाह हुनु, घनश्याम रावलले तस्करीका निम्ति तयार पारेको सुरुङ तथा मार्फिया तस्करीको भूमिगत अखडाको वर्णनजस्ता काल्पनिक अतिरञ्जनात्मकता प्रयोग भएको छ ।

रवीनकुञ्ज लक्ष्मीदेवी बनेर घनश्याम रावलकहाँ बस्नु, पाब्लो एस्कोबारको मार्फिया सङ्गठनको नाइके घनश्याम रावल हुनु, घटनाबाट यस उपन्यासमा जासुसी रङ्ग देखिन्छ । जासुसी शैलीको प्रस्तुतीले उपन्यासको स्तर खस्काएको छ ।

धनको धब्बा उपन्यासलाई वाक्य गठनका दृष्टिकोणले हेर्दा यसमा सरल, मिश्र र संयुक्त तीनै थरीका वाक्यको प्रयोग भएको छ । उपन्यासको भाषाशैली कल्पनामा फुलबुट्टा जोड्दा अस्वाभाविक घटनाको चित्रण गर्ने र संस्कृत, तत्सम शब्दको अधिक प्रयोग गर्नेजस्ता सामान्य कमजोरी देखिए पनि उपन्यासको भाषा सरल, सहज छ । वर्णनात्मक शैलीमा लेखिएर पनि उपन्यासमा कथात्मक र संवादात्मक शैली पनि ठाउँ-ठाउँमा देखापर्छ । संस्कृतका शब्दले कतैकतै उपन्यासलाई दुर्बोध्य बनाउन खोजे तापनि समग्रमा भन्नुपर्दा उपन्यासको भाषिक प्रयोग सरल छ ।

५.६ निष्कर्ष

डायमनशमशेर राणा ऐतिहासिक विषयवस्तुलाई टपक्क टिपेर आख्यानीकरण गरी तदनुकूल पात्र, परिवेश, संवाद आदिको यथोचित संयोजनमा उपन्यास रचना गर्ने उपन्यासकार हुन् । उनले *धनको धब्बा* उपन्यासमा नेपाली समाजमा व्याप्त अन्याय,

अत्याचार, थिचोमिचोलाई यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । साथै पञ्चायती व्यवस्थाको विरोध गर्दै असल समाजको निर्माणमा जोड दिएका छन् । खास गरेर वर्गीय असमानताले उब्जाएका विकृति र विसङ्गतिहरु प्रस्तुत गर्नु नै उपन्यासको विशेषता हो । यसमा २०४६ सालको जनआन्दोलनलाई जस्ताको तस्तै उतारिएको छ । नेपाली सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक परिवेशको साथै स्विट्जरल्याण्डको आर्थिक अवस्थासमेत उपन्यासमा प्रस्तुत छ । धन प्राप्तिको लागि जस्तोसुकै निकृष्ट कार्य गर्न पनि तयार घनश्याम रावल र रोहित चेपाङजस्ता पात्र र तिनको अकालमा नै मृत्युको घटनालाई कथावस्तु बनाएर धनको पछि लाग्दा मान्छेको कस्तो गति हुन्छ भन्ने कुरा देखाइएको छ । तत्सम, तत्भव, आगन्तुक शब्दका साथै विविध भाषाको र अत्यधिक उखानटुक्काको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासमा काल्पनिक अतिरञ्जना, वैचारिकता, प्रेम विषय तथा प्राकृतिक सुन्दरताको वर्णन सुन्दर रूपमा गरिएको छ ।

परिच्छेद छ

उपसंहार तथा निष्कर्ष

६.१ उपसंहार

वि.सं. १९७५ सालमा पाल्पा जिल्लाको तानसेन बजारमा जन्मेका डायमनशमशेर सम्पन्न परिवारका व्यक्ति भए तापनि उनले चाहेजति शिक्षा आर्जन गर्न सकेनन् । उनलाई नेपाली उपन्यास विधाको ऐतिहासिक क्षेत्रका वरिष्ठ उपन्यासकारका रूपमा चिनिन्छ । आधुनिक नेपाली उपन्यास परम्परा रुद्रराज पाण्डेको *रुपमती* (१९९१) बाट आदर्शोन्मुख यथार्थवादी धाराको सुत्रपात भए पनि ऐतिहासिक यथार्थवादी धाराको सुत्रपात गर्ने श्रेय उपन्यासकार डायमनशमशेरको *वसन्ती* (२००६) लाई नै जान्छ । उनका हालसम्म *वसन्ती* (२००६), *सेतो बाघ* (२०३०), *प्रतिबद्ध* (२०३४), *सतप्रयास* (२०३८), *अनिता* (२०४३), *धनको धब्बा* (२०५१) र *गृहप्रवेश* (२०५९) गरी सातओटा उपन्यास प्रकाशित छन् ।

औपन्यासिक उपकरणका आधारमा *धनको धब्बा* उपन्यासलाई हेर्दा जम्मा बीस परिच्छेद र दुई सय बीस पृष्ठमा विभाजित भएको मझौला खालको उपन्यास हो । यसको कथावस्तुलाई हेर्दा पञ्चायती व्यवस्थामा हुने गरेका भ्रष्टाचार, महिला हिंसा र लागूऔषध ओसारपसारलाई विषयवस्तुका रूपमा लिएर २०१७ सालदेखि २०४६ सालको जनआन्दोलनको समयावधीमा समेटिएको छ । यसको मूलः कथावस्तु घनश्याम रावलको कालोधन्धा र रोहित चेपाङको कथामा अनेक उपकथाहरू गुप्तचरी रवीनकुञ्जको प्रसङ्ग तथा ईश्वरी र दोर्जे शेर्पाको प्रेमप्रसङ्ग, ईश्वरीले रोहितलाई लेखेको झुटो प्रेमपत्रको प्रसङ्ग, ईश्वरीसँग सम्बद्ध गोविन्द राउत र अञ्जनाको प्रसङ्ग, प्रधानपञ्च झनक राईको प्रसङ्गजस्ता उपकथाहरू जोडिएर आएका छन् । यस उपन्यासमा सामाजिक, राजनीतिक, यथार्थवादी तथ्यहरूमा लेखकीय कल्पनाले प्रश्रय पाएको छ । *धनको धब्बा* उपन्यासलाई कल्पना र सामाजिक, राजनीतिक यथार्थवादको सामञ्जस्य भएको उपन्यासअन्तर्गत राख्न सकिन्छ । यस कथानकको बनोट अन्य उपन्यासको तुलनामा फितलो रहेको छ तथापि कथात्मक प्रस्तुति छ किनभने यहाँ उपन्यासकार एउटा कथावाचकको रूपमा तटस्थ रहेर उपन्यासको कथानकलाई तृतीय पुरुष शैलीमा अगाडि बढाएका छन् ।

यस उपन्यासकी नायिका ईश्वरी रावल र दोर्जे शेर्पा तथा अञ्जना र दलबहादुरबीच मिलन गराएर उपन्यासलाई संयोगान्त बनाइएको छ । देश, समाज तथा नैतिकमूल्य र मान्यताहरू त्यागेर कमाएको धन भावी सन्ततिहरूका लागि स्वीकार्य हुँदैन । अनैतिक तरिकाले कमाएको धनले परिवारिक अनिष्ट गर्दछ । तसर्थ त्यस्तो धन सामाजिक दाग हो भन्ने कुरा सिद्ध गर्न खोजिएकाले *धनको धब्बा* उपन्यासको शीर्षक सार्थक देखिन्छ । ईश्वरी रावलले आफ्नो बाबुले अनैतिक कार्य गरी कमाएको धनलाई आफ्नो नैतिकतामाथि लागेको दाग सम्झेकी छ । तसर्थ यस उपन्यासको शीर्षकले कथावस्तुलाई समेट्न सफल भएको छ ।

धनको धब्बा उपन्यासमा मानवीय र मानवेत्तर दुवै पात्रहरूको प्रयोग भएको छ । केही ऐतिहासिक पात्रहरूको पनि उपन्यासमा प्रयोग गरिएको छ । यस उपन्यासमा केही ऐतिहासिक पात्रहरू वास्तविक भए पनि त्यस बाहेकका अन्य पात्रहरू काल्पनिक नै हुन् । यस उपन्यासको नायक रोहित चेपाङ हो भने नायिका ईश्वरी रावल हो । उपन्यासमा घनश्याम रावल, सुभद्रा, रवीनकुञ्ज, गोविन्द राउत, अञ्जना, दलबहादुर र दोर्जे शेर्पालाई सहायक पात्रको रूपमा लिन सकिन्छ भने बाँकी सम्पूर्ण पात्रहरूलाई गौण पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ । उपन्यासमा घटित हरेक घटनाको पछाडि घनश्याम रावलको सम्पति र ईश्वरीको दाइजो देखापर्न आएको छ । रोहित चेपाङ सम्पूर्ण कथावस्तुलाई डोऱ्याउने उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्म आफ्नो केन्द्रीय भूमिकामा उपस्थित छ । डायमनशमशेर राणाले उपन्यासमा भूमिका अनुरूप पात्रको सफल चयन गरेका छन् । बहुसङ्ख्यक पात्रको प्रयोग गरिएको यस उपन्यास पात्रविधानका दृष्टिले सफल रहेको छ ।

धनको धब्बा उपन्यासमा उपयुक्त संवादहरू सरल, सहज र स्वभाविक छन् । उपन्यासमा लामा र छोटा दुबैखाले संवादको प्रयोग गरिएको छ र पात्रको स्तरअनुसारको भाषा प्रयोग गर्न खोजिएको छ तर त्यस्ता संवादहरूमा अस्वाभाविकता भेटिन्छ । कतै संवाद कम कतै संवाद ज्यादा छ । उपन्यासमा शनै : शनै (पृ : ३६), कुत्सित (पृ : २२), दैवो विचित्रा गति (पृ : ३), विवि राजी तो क्या करेगा काजी (पृ : ५०), मर्नु परेपछि खुट्टै तानेर (पृ : ३५), शंकाले लंका पिर्छ (पृ : १००), जुरुक्क (पृ : ४४), झमक्क (पृ : ४६) जस्ता अनुकरणात्मक शब्दका साथै तत्सम, तत्भव, आगन्तुक (हिन्दी, अङ्ग्रेजी) तथा सस्कृत श्लोकको प्रस्तुति रहेको छ । विविध भाषाका शब्दको प्रयोगका कारण राणाका उपन्यासमा सरलताभित्र जटिलता पाइन्छ । उनको उपन्यासका भाषा प्रसङ्गअनुसार बुझिने खालको

रहेको छ । उपन्यासमा सरल, मिश्र र सयुक्त सबै खालका वाक्य विन्यासमा संवादको प्रयोग भएको छ । यसरी उपन्यासमा संवादको साथै उखान टुक्काको ज्यादा प्रयोग गरेका छन् ।

नेपालको आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक यथार्थवादी उपन्यास भएकोले २०१७ सालदेखि २०४६ सालसम्मको सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक घटनाक्रमलाई पूर्वपीठिकाको रूपमा लिइएको छ । भने घनश्याम रावलको मृत्युपश्चात रोहित चेपाङ स्विट्जरल्याण्ड गएदेखि ईश्वरी रावल नेपाल फर्केपछिको दुई तीन महिनाको समयावधि नै यस उपन्यासले ओगटेको समय हो । मूलः रूपमा दुई तीन महिनाको समयावधि लिइए पनि यस उपन्यासमा पूर्वपीठिकाको रूपमा करिब साढे तीन दशकको घटनाक्रमलाई समेटिएको छ । उपन्यासको केन्द्रविन्दु काठमाडौँ र स्विट्जरल्याण्डका साथै खोटाङ जिल्लाको वाराहपोखरी गाउँ रहेका छन् । उपन्यासमा उपन्यासकारले तत्कालीन समाजको आन्तरिक र बाह्य दुवै परिवेशको चित्र उतार्न सफल भएका छन् ।

धनको धब्बा उपन्यास वर्णनात्मक शैलीमा लेखिएको र सरल, स्वभाविक भाषाको प्रयोग गरिएको उपन्यास हो । उपन्यासमा संस्कृत र हिन्दी शब्दहरूको प्रयोग पनि प्रशस्त मात्रामा भएको पाइन्छ । उपन्यासलाई रोचक बनाउन उखान-टुक्का र सुक्तिहरूको यथोचित प्रयोग गरिएको छ । आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक विषयवस्तुमा काल्पनिकताको रङ भरेर उपन्यासलाई नाटकीय र कारुणिक बनाउनुको साथै विभिन्न किसिमका प्रतीक र पूर्वसङ्केतको प्रयोगले उपन्यासलाई रोचक बनाएको छ । समग्रमा उपन्यासको भाषिक प्रयोग सरल छ ।

यस उपन्यासका घटनाहरू जासुसी उपन्यासका घटनाझैँ लाग्छन् । रवीनकुञ्ज लक्ष्मीदेवी बनेर घनश्याम रावलकहाँ बस्नु, पाब्लो एस्कोबारको मार्फिया सङ्गठनको नाइके घनश्याम रावल हुनु, त्यही सङ्गठनको कुनै सदस्यले रोहितको हत्या गर्नुजस्ता घटनाबाट यस उपन्यासमा जासुसी रङ देखिन्छ । यसरी जासुसी शैलीको प्रस्तुतीले क्षणिक रोमाञ्चकता थपेको भएपनि उपन्यासको स्तर खस्काएको छ ।

कथानकको सङ्गठनमा देखापरेको कमी, अस्वाभाविक घटनाहरूको प्रस्तुति, शिल्पगत कमजोरी, अतिरिक्त अश्लीलताको प्रयोग आत्मप्रशंसा आदिका कारण यस उपन्यासले उनका प्रथम चरणका उपन्यासहरूको दाँजोमा सफलता पाउन सकेको छैन ।

विषयवस्तुअनुरूप औपन्यासिक शिल्पको संयोजन, वर्गीय असमानता, कारूणिकता, मानवतावाद, पात्रविधान आदिका दृष्टिले उपन्यास सफल देखिन्छ । पात्रअनुरूपको भाषा प्रयोग, वर्गीय असमानताले उब्जाएका विकृति, विसङ्गतिहरू प्रस्तुत यस उपन्यास मुख्यतः सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो । साथै राजनीतिक र काल्पनिक यथार्थ पनि यस उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

धनको धब्बा उपन्यासको मूलः उद्देश्य २०१७ सालपछिको देशको गिर्दो राजनीतिक, सामाजिक र आर्थिक अवस्थाको चित्रण गर्नु हो । संसदीय व्यवस्थाको वकालत गर्नु उपन्यास लेखनको अर्को उद्देश्य रहेको छ । त्यस्तै असल समाजको सृजना गर्नुपर्छ भन्ने सन्देश दिनु पनि यस उपन्यासको उद्देश्य हो । उपन्यासकारले आफ्नो विचारलाई उपन्यासको चरित्रका माध्यमबाट प्रष्ट्याउन खोजेका छन् ।

कुनै पनि कृति र कृतिकारको स्थान निर्धारण गर्नुपरेमा त्यसपूर्वको समय, समकालीन र त्यसपश्चातको समयमा लेखिएका कृतिहरूसँग तुलना गरेर स्थान निर्धारण गर्न सकिन्छ । उपन्यासकार डायमनशमशेर राणालाई उनी पूर्व ऐतिहासिक उपन्यास लेख्ने उपन्यासकार र तिनका कृतिसँग तुलना गरी स्थाननिर्धारण गर्न सकिन्छ । उपन्यासकार डायमनशमशेर राणालाई उनी पूर्व ऐतिहासिक उपन्यास लेख्ने उपन्यासकार र तिनका कृतिसँग तुलना गरी स्थान निर्धारण गरिएको छ । डायमनशमशेर पूर्वका उपन्यासहरू विशुद्ध ऐतिहासिक विषयवस्तुमा लेखिएको पाइँदैन । इतिहासको शुष्क वर्णन गर्ने खालका ऐतिहासिक उपन्यास लेखनको अथक प्रयासका रूपमा मात्र आएका छन् । उनको समकालीन समयमा उनी पश्चात ऐतिहासिक उपन्यासहरू लेख्ने उपन्यासकारलाई हेर्दा श्रीकृष्ण श्रेष्ठको *जङ्गबहादुर* (२०५२), ऐतिहासिक दृष्टिले र औपन्यासिक शिल्पका दृष्टिले डायमनशमशेरको *सेतो बाघको* समकक्षमा पुग्न खोजेको तर भाषिक शिल्पमा भने उपन्यासकार श्रीकृष्ण श्रेष्ठ डायमनशमशेरको समकक्षमा पुग्न सकेका देखिँदैनन् ।

समष्टिमा भन्नुपर्दा डायमनशमशेर राणाले नेपाली साहित्यलाई हालसम्ममा सातओटा ऐतिहासिक उपन्यासहरू प्रदान गरेका छन् । ती उपन्यासहरूमा पनि औपन्यासिक शिल्प र कथ्य चयनका दृष्टिले सबैभन्दा उत्कृष्ट ऐतिहासिक यथार्थवादी उपन्यास *सेतो बाघ* ठहर्दछ ।

उपन्यासकार डायमनशमशेर राणालाई ऐतिहासिक उपन्यास लेखनका अग्रणी लेखकका स्थानमा र सङ्ख्यात्मक रूपमा धेरै ऐतिहासिक उपन्यास लेख्न सक्ने र गुणस्तरका दृष्टिकोणले सर्वोत्कृष्ट स्थान राख्न सफल भएका एक उत्कृष्ट उपन्यासकारको रूपमा लिन सकिन्छ ।

६.२ निष्कर्ष

समग्रमा भन्नुपर्दा प्रथम ऐतिहासिक उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाको *धनको धब्बा* उपन्यास सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो । यस उपन्यासमा पञ्चायती व्यवस्थामा हुने गरेको भ्रष्टाचार, अनियमितता महिला हिंसाका घटना, सामाजिक कु-संस्कार र त्यसले निम्त्याएको समस्या तथा नेपालको अर्थतन्त्रको अवस्थाजस्ता सामाजिक, राजनैतिक यथार्थलाई कथावस्तुको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस उपन्यासमा बहुसङ्ख्यक पात्रको प्रयोग गरिएको छ । पात्रअनुसारको भाषा प्रयोग गर्न खोजिएको भएपनि त्यसमा भने नियमितता छैन । उपन्यासमा केही क्लिष्ट र अप्रचलित शब्दहरूको प्रयोग गरिएको भए तापनि प्रसङ्गअनुसार भाषाशैली सरल, सहज छ । सामाजिक, राजनीतिक र प्रेमविषयक तीन धाराहरू उपन्यासमा प्रस्तुत भएका छन् । उपन्यासको कथानकलाई उपन्यासकारले तृतीय पुरुष शैलीमा अगाडि बढाएका छन् । औपन्यासिक तत्त्वका आधारमा उपन्यासको अध्ययन विश्लेषण गरेर हेर्दा उपन्यासमा अत्यधिक कल्पनाको प्रयोग, अप्रचलित शब्द र उपन्यासमा जासुसी शैलीको प्रस्तुतीले उपन्यासको स्तर खस्काएको भएता पनि उपन्यासका प्रमुख तत्त्व कथानक, परिवेश, उद्देश्य, दृष्टिविन्दु, भाषाशैलीजस्ता सम्पूर्ण तत्त्वहरूको प्रयोग गरिएको छ । औपन्यासिक तत्त्वका आधारमा उपन्यास सफल रहेको छ । *वसन्ती, सेतो बाघ*जस्ता उत्कृष्ट उपन्यास लेख्ने डायमनशमशेर राणाको *धनको धब्बा* उपन्यास लेखनले उनको औपन्यासिक स्तरलाई नै खस्काएको छ ।

सन्दर्भसूची

अधिकारी, शारदाकुमारी (२०६३), 'वसन्ती उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन' : अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुर ।

उपाध्याय, राजाराम (२०६९), 'उपन्यासमा इतिहास डायमनशमशेर राणा', *डायमनशमशेर : चिन्तन र चित्रण,* जीवनचन्द्र कोइराला, काठमाडौँ : रिप्रोभिजन प्रेस ।

ओझा, तारा (२०७०), 'डायमनशमशेर राणाका उपन्यासको विधातात्त्विक विश्लेषण' : अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।

के.सी., लक्ष्मी कुमारी (२०६९), 'डायमनशमशेर राणाका उपन्यासमा ऐतिहासिकता' : अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।

कोइराला, जीवनचन्द्र (२०६९), *डायमनशमशेर : चिन्तन र चित्रण,* काठमाडौँ : रिप्रोभिजन प्रेस, ।

गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०७१), 'डायमनशमशेर राणाको ऐतिहासिक उपन्यासकारिता', *डायमन सृष्टि : एक सिंहावलोकन,* टीकाराम पोखेल, छायाँदत्त न्यौपाने र ऋषिराम पाण्डे, ललितपुर : डायमनशमशेर राणा साहित्यिक प्रतिष्ठान ।

घर्ती, दुर्गाबहादुर (२०६७), 'मनोविश्लेशणात्मक नेपाली उपन्यासमा पात्रविधान', ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

घिमिरे, विष्णु (२०५२), 'धनको धब्बामा डायमनशमशेर', *देशान्तर साप्ताहिक,* (वर्ष १३, अङ्क २९, पृष्ठ ४)

थापा, हिमांशु (२०५०), *साहित्य परिचय,* चौथो संस्करण, ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

दाहाल, कृष्णप्रसाद (२०६९), 'धनको धब्बा उपन्यासको अध्ययन', *डायमनशमशेर : चिन्तन र चित्रण,* जीवनचन्द्र कोइराला, काठमाडौँ : रिप्रोभिजन प्रेस ।

न्यौपाने, छायादत्त र ऋषिराम पाण्डे सम्पादकद्वय (२०६५), *आख्यानकार डायमन,* ललितपुर : डायमनशमशेर राणा साहित्यिक प्रतिष्ठान ।

पन्त, जयराज (२०६९), 'नेपाली ऐतिहासिक उपन्यासको परम्परा र उपन्यासकार डायमनशमशेर राणा', *डायमनशमशेर : चिन्तन र चित्रण,* जीवनचन्द्र कोइराला, काठमाडौ : रिप्रोभिजन प्रेस ।

पन्थी, सञ्जय (२०६९), 'एउटा सिङ्गो इतिहास डायमनशमशेर', *डायमनशमशेर : चिन्तन र चित्रण,* जीवनचन्द्र कोइराला, काठमाडौँ : रिप्रोभिजन प्रेस ।

पराजुली, धर्मराज (२०६१), 'वसन्ती उपन्यासको चलचित्रीकरण' : अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।

प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह (२०५२), *नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार,* तेस्रो संस्करण, काठमाडौँ : साझा प्रकाशन ।

प्रधान, प्रतापचन्द्र (२०४०), *नेपाली उपन्यास : परम्परा र प्रवृत्ति,* दार्जिलिङ्ग : दिपा प्रकाशन ।

बराल, कृष्णहरि र नेत्र एटम (२०५६), *उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास,* दोस्रो संस्करण, काठमाडौँ : साझा प्रकाशन ।

भट्टराई, जयदेव (२०५६), *साहित्यकार परिचय र अभिव्यक्ति,* काठमाडौँ : नेपाल राजकिय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

भट्टराई, तुलसी (२०६५), 'डायमन शमशेर : सानो शब्दचित्र', *आख्यानकार डायमन,* छायाँदत्त न्यौपाने र ऋषिराम पाण्डे, ललितपुर : डायमनशमशेर राणा साहित्यिक प्रतिष्ठान ।

भट्टराई, धनराज (२०६९), 'ऐतिहासिक उपन्यास लेखनमा डायमनशमशेर' *डायमनशमशेर : चिन्तन र चित्रण,* जीवनचन्द्र कोइराला, काठमाडौँ : रिप्रोभिजन प्रेस ।

मल्ल, रोसनाकुमारी (२०७४), 'डायमनशमशेर राणाका उपन्यासमा पात्रविधान' : अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।

राई, इन्द्रबहादुर (२०५८), *नेपाली उपन्यासका आधारहरू,* तेस्रो संस्करण, काठमाडौँ : साझा प्रकाशन ।

राणा, डायमनशमशेर (२०५४), *अनीता,* तेस्रो संस्करण, काठमाडौँ : साझा प्रकाशन ।

...........,(२०५९), *गृहप्रवेश,* काठमाडौँ : डायमनशमशेर राणा साहित्यिक प्रतिष्ठान ।

…………,(२०५१), *धनको धब्बा,* काठमाडौं: तलेजु प्रकाशन ।

…………,(२०५६), *प्रतिबद्ध,* चौथो संस्करण, काठमाडौँ : साझा प्रकाशन ।

…………,(२०५४), *वसन्ती,* तेस्रो संस्करण, काठमाडौँ : रत्नपुस्तक भण्डार ।

…………,(२०५६), *सत्प्रयास,* पाँचौं संस्करण, काठमाडौँ : रत्नपुस्तक भण्डार ।

…………,(२०५०), *सेतो बाघ,* सातौँ संस्करण, काठमाडौँ : रत्नपुस्तक भण्डार ।

रेग्मी, भोलानाथ (२०५४), 'उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाका ऐतिहासिक उपन्यास' : अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।

लुइँटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०६९), 'ऐतिहासिक उपन्यासकार डायमनशमशेर राणा', *डायमनशमशेर : चिन्तन र चित्रण,* जीवनचन्द्र कोइराला, काठमाडौँ : रिप्रोभिजन प्रेस ।

वियोगी, माधव (२०७४), *डायमनश्री,* प्रथम संस्करण, ललितपुर : डायमनशमशेर राणा साहित्यिक प्रतिष्ठान ।

शर्मा, कुसुम (२०४२), 'उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाको जीवनी व्यक्तित्व र कृतिको विश्लेषण' : अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।

शर्मा, तारानाथ (२०३९), *नेपाली साहित्यको इतिहास,* दास्रो संस्करण, काठमाडौँ : सङ्कल्प प्रकाशन ।

शर्मा, मोहनराज र दयाराम श्रेष्ठ (२०४९), *नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहास,* चौथो संस्करण, काठमाडौँ : साझा प्रकाशन ।

शर्मा, मोहनराज (२०४८), *शैलीविज्ञान,* काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।

…………,(२०५९), *समकालीन समालोचना : सिद्धान्त र प्रयोग,* काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।

सुवेदी, राजेन्द्र (२०५३), *नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति,* वाराणसी : भूमिका प्रकाशन ।

ज्ञवाली, रामप्रसाद (२०६५), 'धनको धब्बामा प्रस्तुत त्रिकोणात्मक यथार्थ', *आख्यानकार डायमन,* छायाँदत्त न्यौपाने र ऋषिराम पाण्डे, ललितपुर : डायमनशमशेर राणा साहित्यिक प्रतिष्ठान ।